İstanbul Üniversitei Yayımlarından : No. 807
İKTİSAT FAKÜLTESİ : No. 107

SENCER DİVİTÇİOĞLU
İstanbul Üniversitesi
ktisat Fakültesi Doçenti, Dr.

İKTİSADÎ BÜYÜME

Marx'ın Görüşleri ve Harod'la Karşılaştırma

SERMET MATBAASI
Şemsettin Arkadaş
İSTANBUL — 1959

DOI: 10.26650/AB/SS10.2022.137
E-ISBN: 978-605-07-1253-7

SEVGİ'ye

ÖNSÖZ

Marx'da toplumların iktisadî - içtimaî evrimi teorisi yanında, bir de günümüzün anlamı ile, kapitalizme has iktisadî büyüme teorisi var mıdır? Varsa, bu teorinin, daha kesin, daha mükemmel modern analiz metodlarının ışığı altında yeri nedir yada, başka bir deyiş ile, modern analizin çerçevesi içinde Marx'ın büyüme teorisi nasıl bir şekil almaktadır?

İncelememiz bu sorulara cevap vermeğe çalışacaktır.

Esas olarak, *Das Kapital*'deki Marx bizi ilgilendirmektedir. Bütün araştırmalarımız boyunca *Das Kapital*'den bir İktisadî Büyüme Teorisi çıkarmağa çalışacağız. Tabiatiyle, bu eserin, çizdiği sınırlar içinde kalmak şartiyle, Marx'ın diğer eserlerine de ara-sıra atıflar yapılacaktır.

Her şeyden önce, Schumpeter'in Marx'larından Peygamber, Hoca ve Sosyolog Marx'ları *iktisadî no man's land*'ın dışında bıraktığımızı söylemeliyiz. Bu incelememiz için bize sadece İktisatçı Marx gerekmektedir. Meselâ, Marx'da bulunan iki - sınıf tipindeki kapitalist toplum ve bunun Marx'daki yorumu ile sınıf kavgası teorisi Max Weber anlamında sosyolojik kabul edilip, incelemenin içine alınmamıştır.

Öte yandan, araştırmamızda bununla da yetinmeyip iktisatçı Marx'ı bile parçalara ayırmaktayız. Meselâ, bir kıymetçi Marx, bir bölüşümcü Marx incelememizin dışında kalacak, sadece büyümeci Marx ilgimizi çekecektir.

Öyle ise, Marx ancak *iktisadî no man's land*'ın büyümeci Marx'ı olarak incelememize girecek ve bu yoldan akademik öğretilerle karşılaştırılacaktır.

Şimdiden diyelim ki, incelememiz boyunca, Marx'ın temel iktisadî kavramları (meselâ, emek - kıymet teorisi) üzerinde durulmıyacaktır. Bu türlü bir çalışmanın okurunda asgarî bir Marx-vari-iktisat bilgisi var sayılmıştır. Bununla birlikte, Marx'ın büyüme teorisi her hangi bir «sosyal artık» kavramı edinildikten sonra,

Marx'gil bir artık - kıymet teorisine ihtiyaç duyulmadan da takip edilebilir kanaatindeyiz.

Marx'ın büyüme teorisine değgin iddialarımızı, hangi gözle olursa olsun, bir tenkit —övgü yada yergi— olarak almamak lâzımdır. Bu inceleme sadece Ricardo'nun en kabiliyetli öğrencilerinden biri olan Marx'ı bir yeniden - okuma olacaktır. Okuma isse, ilk ağızda bir tenkidi değil, bir açıklamayı gerektirir. Biz burada bu açıklamayı yapıyoruz.

Marx'ı yeniden - okumaya başlamadan önce bu *tez*'i inceleyip, çalışmaya bir değer atfeden İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 1957 - 58 ders dönemi iktisat doçentlik jürisi üyeleri, hocalarım Prof. Dr. R. Şükrü Suvla, Prof. Dr. S. Ülgener, Prof. H. Atıf Kuyucak ve Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinden Prof. A. Köklü ile Prof. S. Aren Beylere teşekkür etmeği bir borç bilirim. Her şeyden önce, çalışmalarımı bu yöne sevkeden *Collège de France*'dan hocam Prof. Dr. Perroux'ya minnet duygularım sonsuzdur. Ayrıca, müsveddeleri okuyup benden kıymetli tenkitlerini esirgemiyen arkadaşlarım Doç Dr. İdris Küçükömer ile Dr. Oktay Yenal'a teşekkür ederim.

SENCER DİVİTÇİOĞLU

TAKSİM
Şubat, 1959.

İncelememizde *Das Kapital*'e yapacağımız atıflar bunun fransızca çevirisine yönelecektir. *Le Capital*'in Birinci Cildini içine alan *Sermayenin İstihsali Süreci* dört tali ciltte toplanıp J. Roy tarafından çevrilmiştir (ciltlerin baskıları sırası ile; I - 1949, II - 1949, III - 1950, IV - 1950). İkinci Cilt, *Sermayenin Dolaşım Süreci* beş tali ciltte toplanmıştır (V - 1947, VI - 1947, VII - 1947, VIII - 1947, IX - 1946). Üçüncü Cilt *Kapitalist İstihsalin Bütünün Süreci* yine tali beş ciltten (X - 1946, XI - 1953, XII - 1946, XIII - 1947, XIV - 1946) kurulup, ikinci cilt ile birlikte J. Molitor tarafından çevrilmiştir (Alfred Contes, Paris).

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	III
GİRİŞ	1
Birinci Bölüm : BÜYÜME TEORİSİNİN ANA HATLARI	7
I — İktisadî — Felsefî görüşler	9
A — İnsan — Tabiat Bağıntıları	9
B — İnsan — İnsan Bağıntıları	11
II — İktisadî Toplumun Büyüme *Diptyque*'i	12
A — İstihsal Güçleri Analizi	12
B — İstihsal Bağıntıları Analizi	16
III — Büyüme Süreci	18
İkinci Bölüm : KAPİTALİZMİN BÜYÜME TEORİSİ	23
I — Kapitalizmde Büyüme Faktörleri	26
A — Sermaye	27
1) Ferdî Sermayenin Birikimi	27
2) Sosyal Sermayenin Birikimi	32
a) Basit İstihsal	33
b) İlkel Birikim	37
c) Genişleyen İstihsal	38
B — Emek	49
C — Yenilikler	53
II — Kapitalizmde Büyümeyi Önleyen Faktörler	60
A — Kâr ve Azalan Kâr Haddi	62
1) Sermayenin Organik Bileşimi	63
2) Kâr Analizi	64
a) Azalan Kâr Haddi	66
b) Kâr Hadlerinin Eşitlenmesi	71
c) Azalan Kâr Hadleri ve Büyüme	74
B — Efektif Talep	78
1) Yatırımlara Teşvik	79
a) Aşırı - İstihsal	80
b) Orantısızlıklar	82
2) İstihlâk Eğsinimi	85
a) Say Kanununun Reddi	85
b) Eksik - İstihlâk	87
EK : MARX VE HARROD'da BÜYÜME	95
BİBLİYOGRAFYA	103
DİZİN	109

K. MARX'da İKTİSADÎ BÜYÜME

GİRİŞ

J. Schumpeter[1] üç tip iktisadî büyüme teorisini birbirinden ayırt ediyor. Bunlardan ilki «kötümser» teoridir. Malthus, Ricardo ve J.S. Mill gibi iktisatçılar bu kategoriye girer. Ana hatları ile kötümser tip büyüme teorisi şöyledir: İktisadî büyümeyi sağlayan temel faktör nüfus artışıdır. Toprak yüzölçümü sabit olduğundan besinlerin artışı nüfus artışına ayak uyduramamak eğilimindedir. Tarım ürünlerinin nisbî azalışı sanayi kesimindeki ürünlerin gelişmesini de sınırlayacaktır. Böylece, ekonomi «Durgun Hal»'e girecektir.

Schumpeter'in ikinci tip büyüme teorisi «iyimser» teoridir. Carey ve List'in teorileri bu çeşittendir. Bunlar kapitalizmin yaratıcı potansiyel gücünün tükenmezliğine inandıklarından, büyümenin kolaylıkla gerçekleşebileceğini savunmaktadırlar.

Schumpeter'in üçüncü tip büyüme teorisi ise K. Marx'ınkidir.

Yukardaki büyüme teorilerine dördüncü bir tip daha eklenebilir. Bunlar post-Keynes'ciler diye adlandırılan Harrod, Domar ve Hicks'in teorileridir. Dördüncü tip büyüme teorilerinin konusu, uzunsüre Kenyes'gil sermaye - yaratan yatırımlar analizinden davranarak, iktisadî dalgalanmalarla iktisadî büyüme arasındaki bağıntıların mahiyetinin incelenmesidir[2].

Bu anlamda Marx modern büyüme teorilerine selef olmaktadır. Çünkü Marx'da «Onyıllık Buhranlar»[3] ile kapitalist istihsal sürecinin gelişmesi arasındaki bağıntılar açıkça seçilmektedir.

[1] *History of Economic Analysis*, (London : George Allen and Unvin, 1950), s. 570-574.

[2] Bu konuda özellikle N. Kaldor'un makalesini hatırlatalım : «The Relation of Economic Growth and Cyclical Fluctuations», *Economic Journal*, Mar. 1954.

[3] K. Marx, *Le Capital*. Cilt IV, s. 114, 116, Cilt VIII, s. 201. Bundan böyle *Le Capital*'e yaptığımız atıflarda yalnız cilt ve sayfa numaraları kullanılacaktır.

Profesör B. S. Keirstead'in[4] hatırlattığı gibi, genel olarak bir büyüme teorisinin; 1) büyümenin sebeplerini, 2) bu sebeplerin birbirleri ile arabağıntılarını belirtmesi gerekir. Bu iki belirtgeni Marx'ın büyüme teorisinde de görmekteyiz. İlkin, Marx'da kapitalist ekonominin büyümesi içsel sebeplerledir, büyüme sisteme dışardan gelmemektedir. «Marx'a göre bir içsel iktisadî gelişme vardır, iktisadî hayatın değişen verilere uyması söz konusu olamaz»[5]. Öte yandan, Marx'ın sisteminde iktisadî değişkenlerin, zaman içinde, fonksiyonel bağlılığı iktisadî bütünün büyümesini her bakımdan belirlemektedir[6]. Şu halde, Marx'ın sistemi modern anlamda dinamiktir[7]. Marx'ın büyüme teorisini, Samuelson kategorilerinin «Dinamik-Nedensel (Tarihsel olmayan)» bölümüne sokabiliriz. Dinamiktir, çünkü sistemin zaman içinde değiştiğini gösterir[8]. Nedenseldir, çünkü büyüme arızî ve tesadüfe bağlı (savaşlar, göçler) tarihsel sebeplere dayanmamaktadır. Schumpeter'in dediğini gözönüne alarak Marx'ın büyüme teorisi bütünü ile dinamiktir sonucuna varabiliriz[9].

Marx *Das Kapital*'in 1875 önsözünde «Bu eserin belli başlı amacı modern toplumun devinmesinin iktisadî kanununu ortaya sermektir»[10] diyor. Bu cümlede, geniş anlamda, bir büyüme analizinin saklı olduğu söylenebilir. Marx, iktisadî kanunları duran bir toplumda olmayıp devinen, hareket eden bir toplumda — kapitalist istihsal sürecinde — incelemek istemektedir. Kapitalist istihsal sürecinde bu hareket kendisini sermaye hareketinde göstermektedir.

4 *The Theory of Economic Change*, (Toronto; Macmillan Co., 1948), s. 65.

5 J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Evolution*, (Cambridge : Harvard University Press. 1955) s. 60, dip-not.

6 «Dinamik Ekonomi her niceliğin tarihi belirtilerek kaydedildiği iktisat teorisinin bir parçasıdır». J. R. Hicks, *Value and Capital*, (Oxford : 1953), s. 115.

7 P. A. Samuelson, «Dynamics, Statics and Stationary State», *Review of Economic Statistic*, Feb. 1943, s. 60.

8 Meselâ Marx'da birikim kavramı dinamiktir. Birikim tasarrufa bağlıdır. Tasarrufla birlikte yıldan yıla sermaye birikiminin artışı sistemin belirtkenlerinden biri olmaktadır. Bakınız : R. F. Harrod, *Towards a Dynamic Economics*, (London : Macmillan Co., 1952), s. 11.

9 Büyüme analizinin Dinamikten başka bir şey olmıyacağını iddia edenler için Schumpeter'le birlikte diyelim ki : «Dinamik tarihsel zamanın değişik anlarındaki özellikler arasındaki bağlantıların analizidir. Yoksa, Dinamik zaman içinde süregelen gelişme sürecinin teorisi değildir.» *History...*, s. 1160.

10 Marx, 1875 önsözünden, s. 5.

Nitekim Marx'a göre «sermaye hareketinin sınırı yoktur»[11]. Kapitalist istihsal sürecini bu biçimde ilerleyen büyüme hadleri ile görmek Marx'ı modern büyümecilere yaklaştırmaktadır[12].

Bu gün, genel olarak, kapitalist bir ekonomide büyüme haddi trendini çizen belli - başlı faktörler; 1) Topluluğun tasarruf eğsinimi (sermaye birikimi hadlerini belirtmektedir), 2) buluşlar yada yenilikler akımı (verimliliğin büyüme haddini gösteriyor) ve 3) nüfusun büyümesidir[13]. Marx'ın büyüme analizi bu faktörleri kapsamakla beraber başka özellikler de göstermektedir.

Bir deyimle Marx'ın *kapitalist ekonominin büyüme teorisinde* büyümeyi etkileyen kuvvetler, yani büyümedeki *Dramatis Personae* iki başlıdır. Marx hemen *Das Kapital*'ın önsözünde kendi büyüme teorisinin niteliğini belirten bu iki başlı *Dramatis Personae*'i açıklıyor: «Bu eserde kapitalist istihsal tarzını ve bununla uyuşan mübadele ve istihsal bağıntılarını inceleyeceğim»[14]. Sonradan göreceğimiz gibi Marx'çı edebiyatta istihsal tarzından *(mode de production)* kastedilen, istihsal güçleri *(forces de production)* dir[15]. Şu halde Marx'da büyüme sürecinin iki başlı oyuncusu; 1) İstihsal güçleri ve 2) İstihsal (ve mübadele) bağıntılarıdır *(rapports de production)*.

Marx'ın istihsal güçleri yada üreten güçler diye adlandırdığı kavramla modern iktisat teorisinin açıkladığı, ekonomiyi sevk eden ve yöneten kuvvetler arasında bir ayrımın bulunduğunu sanmıyoruz. Her iki teoride de istihsal güçleri biraz önce işaret ettiğimiz gibi sermaye, emek ve yeniliklerden meydana gelmektedir[16]. Hem Marx'da hem de modern teoride iktisadî faaliyetleri yürüten, buna dinamik bir karakter veren bu üç etkenin bir yandan kendi içlerinde, diğer yandan da karşılıklı olarak devinmeleridir. Marx'ınki ile modern teori arasındaki tek farkı, diyalektik metodu-

11 Marx, I - 205.

12 «Dinamik çıkarlar haddinin değiştiği bir ekonomi ile uğraşır.» H. F. Harrod, *op. cit.*, s. 4.

13 N. Kaldor. «A Model of Economic Growth», *Economic Journal*, Des. 1957.

14 Marx, 1875 önsözünden.

15 M. M. Bober, *Karl Marx's Interpretation of History*, (Camdridge : Harvard University Press, 1950), s. 11.

16 N. Kaldor, *op. cit.*,

na uygun olarak, Marx'ın bu etkenlerin hepsini birden iktisadî büyümede içsel faktör olarak kabul etmesinde, modern iktisatçılardan bazılarının ise, yine bazı etkenleri dışsal olarak görmelerinde bulabiliriz[17]. Marx'da üreten güçlerin hepsi kapitalist ekonominin içerisinde, dışardan hiç bir dürtü görmeden, kendi iç diyalektik oluşumları ile büyüyebilmektedir. «... Kapitalist istihsal tarzı üreten güçlerin mutlak gelişmesini sağlıyabilecek durumdadır»[18].

Marx'ın iktisadî büyüme analizindeki diğer «baş», az önce de işaret ettiğimiz gibi istihsal bağıntılarıdır. Bu sosyal bağıntılar Marx'ın bütün öğretisinden anlaşılacağı üzere «mülkiyet» meselesi ile eşdeğerdir[19]. Fakat mülkiyet kavramı ile birlikte Marx'ın kapitalist ekonominin büyümesini *sosyolojik* olarak tanımladığını kabul etmek gerekmektedir[20]. Oysaki bu incelememizin başında belirttiğimiz gibi sosyolog Marx'ı iktisadî analizimizin dışında bırakmayı ve «büyüme» yi sadece iktisatçı Marx yönünden yapmayı vadetmiştik. Her ne kadar, salt mülkiyet meselesi iktisatçı Marx'ı ilgilendirmezse de, Marx'gil büyüme teorisinin istihsal bağıntıları cephesi «sosyolojik verilerin ... iktisadî değerler (kârlar, ücretler, yatırımlar) yoluyla nasıl olup gerçekleştiğini ve bu verilerin iktisadî gelişmeye ne yoldan sebep olduğunu»[21] açıklaması bakımından önemlidir. Bu denli bir analizle sosyolojik verilerin — mülkiyet bağıntılarının — iktisadî hayattaki yankılarını görüyoruz. Marx'daki istihsal güçleri *mekanik* fonksiyonu karşısında, istihsal bağıntıları analizi bize *organik* bir fonksiyon verecektir.

Böylece, Marx'ın sistemindeki büyüme teorisinin özelliklerini, Marx'ın klâsik ve modern büyüme teorilerinin aksine, salt iktisadî mekanizma ile sosyolojik verilerden doğan organik ilintilerin ikti-

17 Meselâ Harrod «*Yenilikleri*» dışsal olarak vasıflandırmaktadır. *op. cit.*

18 Marx, X - 187.

19 Marx'da mülkiyet ile kastedilen şeyin «istihsal vasıtalarının özel mülkiyeti» olduğunu hatırlatalım.

Prof. F. Perroux Marx'ın istihsal bağıntılarına şunları katıyor :

1) Mülkiyetin şekli, 2) İşverenlerle işçiler arasındaki ilintileri belirten sözleşme şekilleri ve kurumlar ile aralarındaki birleşme ve anlaşma yolları, 3) hasılanın bölüşüm şekilleri. *La coexistance pacifique*, (Paris : Presses Universitaires de France, 1958), Cilt I, s. 54.

20 J. A. Schumpeter, *Capitalisme, Socialisme et Démocratie*, (Paris; Payot, 1951), s. 85.

21 *İbid.*, s. 85.

sadî sonuçları arasında bir köprü kurmasında ve istihsal güçleri ile istihsal bağıntılarının karşılıklı tesirlerini incelemesinde aramak gerekmektedir. Bakınız Profesör O. Lange bu konuda ne diyor :

> Marx'çı iktisadın gerçek üstünlüğünü iktisadî gelişmeyi görüp bunu açıklamasında aramak lâzımdır. Marx tarafından kullanılan özel iktisadî kavramlar (artık-kıymet) önemli olmasa bile, kapitalist toplumun iktisadî sürecinin *kurumsal* belirtilmesi ile Marx sadece tarihsel bir açıklamada kalmayıp iktisadî bir gelişme teorisi kurabilmiştir[22].

Kapitalist ekonomide büyüme *diptyque*'ini böylece gördükten sonra bu ikili kuvvet arasındaki ilişkilerin ne gibi bir şekil alacağını araştıralım. İstihsal güçlerinin kendiliğinden sonsuz gelişebileceğini gösteren «sermaye hareketinin sınırı yoktur»[23] ifadesi *Das Kapital*'in III üncü cildinde, istihsal bağıntılarından doğan iktisadî sonuçları da büyüme analizine katarak, «kapitalist istihsalin gerçek sınırı sermayenin kendisidir»[24] ifadesine dönüşmektedir. Şu halde, kapitalist ekonomide istihsal güçlerinin nazarî — sonsuz büyümesi istihsal bağıntılarının işe karışması ile duraklamaya yüz tutmaktadır[25]. Büyüyememenin tek sebebi, dengesizliği yaratan, iktisadî dalgalanmalar ve buhranlardır[26].

M. Dobb'un işaret ettiği gibi Marx buhranları, «... önceden belli bir dengeden sapmalar olarak almayıp... kapitalist toplumun gelişmesini biçimleyen ve düzenleyen hareketin en açık bir şekli olarak...» ele almaktadır. «Buhranları incelemek *ipso facto* sisteminin dinamiğini incelemektir»[27]. Bu yoldan, biraz önce ifade ettiğimiz fikir, yani Marx'da büyüme ile iktisadî dalgalanmalar arasındaki sıkı bir bağın varlığı doğrulanabilir. Her ne kadar, Marx onyıllık buhranlar ile iktisadî hayatın «... ortalama faaliyet, refah, aşı-

22 O devirdeki O. Lange'nın Marx'çı iktisat hakkında her vakit bu kadar iyimserlikle düşünmediğini hatırlatalım: «Marxian Economics and Modern Economics», *Review of Economic Studies*, cilt: II, 1935, s. 194 *(italik* benimdir).

23 Marx, I - 205.

24 Marx, X - 188.

25 «Kapitalist istihsal tarzındaki çelişmeler üreten güçlerin mutlak gelişme eğilimi ile istihsalin özel şartlarının çatışmasından ileri gelmektedir», Marx, X - 202, X - 174.

26 Marx, VIII - 158, X - 187.

27 M. Dobb, «Economic Crisis», s. 80, *Political Economy and Capitalism*, (London : Routledge and Kegan Paul, 1953) içinde.

rı- istihsal, buhranlar ve durgunluk» safhalarından geçeceğini göstermişse de, *Das Kapital* içinde hiç bir yerde, kapitalizmin iktisadî dalgalanmalar ve *genel bir buhranla* çökeceğini söylememiştir. Olsa olsa, kapitalist ekonomide iktisadî dalgalanmalar (buhranlar) halinde kendini gösteren istihsal bağıntıları gelişme eğiliminde olan istihsal güçlerine set çekecektir. Böylece kapitalist ekonominin büyümesi yavaşlıyacak, sistem çökmese bile iktisadî dalgalanmalarla sarsılıp duraklayacaktır[28].

[28] Önsözde bahis konusu ettiğimiz gibi Marx'ın toplumların evrimi teorisini (ilkel komünizmden kölelik, kölelikten derebeylik, derebeylikten kapitalist, kapitalistten sosyalist sisteme geçiş teorisini), yine Marx'ın iktisadî büyüme teorisinden (belirli bir sistem — özellikle kapitalist sistem — içindeki büyümeden) ayırt etmek gerekmektedir. İlki iktisadî analizin yanıbaşında bolca felsefî ve sosyolojik fikirleri kapsadığından bizi doğrudan doğruya ilgilendiren salt iktisadî büyümenin sınırlarını aşmaktadır. Bir *Manifesto* kapitalist sistemin bir gün çöküp yerini sosyalist sisteme bırakacağını savunabilir, fakat «işçilerin fakirleşmesi — şuurlanması - başkaldırması — özel mülkiyetteki istihsal vasıtalarının devralınışı» uslamasına dayanan bu karma (felsefî - iktisadî - içtimaî) analizin incelememizde yer almadığını bir kere daha tekrar edelim.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜME TEORİSİNİN ANA HATLARI

I

İKTİSADÎ - FELSEFÎ GÖRÜŞLER

Marx'ın kendinden önceki filozof ve iktisatçılardan tek öğrendiği ve bütün öğretisine temel olarak kabul ettiği «servet emektendir, servet beşerdendir»[1] düsturu olmuştur. Bu ifadeye göre toplumun zenginliğini yaratan tek şey emektir ve emek yalnız beşere ve insana aittir. Öyle ise, Marx'ın iktisadî büyüme analizine emek sürecinin iktisadî - felsefî açıklaması ile girmek yerinde olacaktır.

A — İNSAN - TABİAT BAĞINTILARI :

İnsan ancak tabiat içinde vardır. Tabiat da insansız olamaz. Bu deyim tabiat ile insan arasındaki diyalektik ilintileri göstermektedir. Tabiat insanı yaratır, karşılığında da insan tabiatı yapar[2]. Bu karşılıklı bağlılık *ihtiyaç - giderme* şeklinde kendisini belirtmektedir. İnsan, bir bakıma, «ihtiyaçlar varlığıdır». İhtiyaçların giderilmesi için insanoğlu tabiata el uzatmaktadır. İşte bu uzanma, bu yönelme insanın tabiat karşısındaki faaliyetlerinin temelini teşkil eder. Tabiat ile insan arasındaki ilk aracı faaliyet çalışma - emektir[3]. İnsan, insan olduğundan içgüdüsü dışında bilinç ve belleğe sahiptir. Bu durum, yaptığı edim ve hareketlerde varılacak sonuçların peşin olarak görülmesini gerektirdiğinden, insanoğlu attığı adımlarda sezişlere göre davranmaktadır[4]. İyi yada kötü sonuçları önceden sezinlemek insanı çalışmalarında tasarlanmış bir plân üzerinde yürütmeğe sevketmektedir. İnsanoğlu her hangi bir plânı hazırlama yetisindedir, çünkü : «doğal bir varlık olan insan, fizik ve biyolojik kuvvetlerle pusatlanmıştır ve bu kuvvetler onda istidat, mizaç ve eğilim olarak vardır[5].

1 P. Bigo, *Marxisme et Humanisme*, (Paris : Presses Universitaires de France, 1954) s. 9.

2 Jean-Yves Calvez, *La Pensée de K. Marx*, (Paris : Editions du Seuil, 1957) s. 381.

3 *İbid.*, s. 380.

4 *İbid.*, s. 394.

5 Marx, «Manuscrits de 1844», Cilt VI, s. 37, *Oeuvres philosophiques*, (Paris : Alfred Costes, 1946), 9 cilt.

Bu vasıflarla bezenmiş emek, yeni ihtiyaçlar yaratmakta ve dolayısı ile, bunların giderilmesi için yeni nesneler hazırlamaktadır. Bu suretle insanla tabiat arasında ihtiyaç ve giderme şeklinde vücut bulan diyalektik ilinti bize ilk insan - tabiat dinamiğini vermektedir. İhtiyaçlar, nesneler ve özellikle bu nesnelerin elde edilmesi ile ilgilidir. İhtiyaçlar ve bunların giderilmesi insan-tabiat bağlantısındaki öznellik ile insan-eşya nesnelliğine dayanmaktadır. İnsan-tabiat öznelliği ihtiyaç, insan-eşya nesnelliği ise giderme kavramları ile aynıdır. İnsanoğlunun karşısındaki ilk nesne tabiattır. İkisinin arasındaki bağıntı aracı emek - çalışma süreci ile belirtilen şekillerini ortaya koymaktadır. Emek, önce, insan - tabiat bağıntısında soyut olarak gözükmektedir. Bu soyut emek bilinen ilk istihsal vasıtasıdır. İnsan vücudunun uzuvlarını harekete geçirerek tabiatın bahşettiği bu en doğal araçları hayatına faydalı yolda kullanıp tabiat karşısındaki ilk başarısını sağlamaktadır. Aynı zamanda emek «tabiat üzerinde uğraştığı ve onu değiştirdiği müddetçe kendi öz tabiatını da değiştirmiş ve uyuşmuş yetilerini geliştirmiş olur»[6]. Bu gelişen yetiler insana ilk emeğinin yanı-sıra yeni âletler kullandıracak, bu âletler zamanla ihtiyaçlar karşısında farklılaşıp çeşitli eşyalar üretilmeğe başlanacak, eskilere ilâveler olup, yeni ihtiyaçlar doğacak, yani yeniden - istihsale gidilecektir.

İnsan, insan-tabiat-nesne bağıntısında emeğini ilk önce emek-çalışma, sonra da istihsal vasıtaları şeklinde olan nesneler üzerine çevirmektedir. Tabiatiyle, emek ve istihsal vasıtalarının birleşimleri ile nesneler değişmekte ve nesne *ürün*'e dönüşmektedir. Böylece beşer faaliyetlerinde tabiat yavaş yavaş ortadan silinip, *nesne-ürün* onun yerini almağa başlıyor ve iktisadî faaliyetler kullanma değeri gözetilerek istihsal edilmiş ürüne yöneliyor. Artık emek nesne ile birleşip kaynaşarak maddeleşmiştir. Bu «insanlaşmış» nesneler, yani ürünler ihtiyaçlarla beraber biçim değiştirip gelişmektedir.

> Basit ve soyut olarak tahlil edilen bu emek süreci - kullanma değeri istihsaline değgin faaliyetler ve ihtiyaçlar karşısında nesnelerin yaratılması - insan ile tabiat arasındaki maddî alış-verişin genel şartı ve her hangi bir toplumsal düzene bağlı olmayıp hepsi için ortak olan insan hayatının fiziksel bir mecburiyetidir.[7]

[6] Marx, II - 10.
[7] Marx, II - 19.

B — İNSAN - İNSAN BAĞINTILARI :

İnsanın tabiat ile olan alış-verişinin her anında, insan-insan bağıntıları da kendini duyurmaktadır. Toplum insanlardan kurulmuştur ve toplum insan - tabiat bağıntısında aracı durumdadır. İnsan - tabiat bağıntısındaki nesne, insan - insan bağıntılarında da ortaya çıkmaktadır. Çünkü, insan için diğer bir insan nesne niteliğini taşımaktadır. İnsanın insanla teması emek - emek, emek-nesne bağının bir uzantısından başka bir şey değildir. Bu bağlar silsilesi kendisini önce somut üründe, sonra da bunun mübadelesinde göstermektedir. Toplum, insan-tabiat bağıntılarından doğan ürünü, insan-insan bağıntılarından dolayı mübadele edebilmek imkânı sağlamaktadır. Bu insan-insan diyalektiği insan-tabiat diyalektiğini tamamlamakta ve Marx'çı gerçeğin belirtilmesinde beraberce rol oynamaktadır[8].

8 K. Marx, «Idéologie Allemande», *Oeuvres philosophiques* içinde, s. 179.

II

İKTİSADÎ TOPLUMUN BÜYÜME *DIPTYQUE*'İ

Yukarda giriş olarak Marx'ın genel öğretisinden özetlediğimiz insan-nesne ve insan-insan kavramları aşağıdaki, Marx'ın iktisadî büyüme teorisine atılan ilk adım olması bakımından gereklidir. Çünkü, Marx'ın temel felsefesinde, yani *tarihin iktisadî yorumu*'nda görüldüğü gibi, insanın nesne, insanın insan ile bağıntılarının sentezi emek süreci yoluyla «oluşan insanı» meydana getirmektedir.

A — İSTİHSAL GÜÇLERİ ANALİZİ :

Marx'a göre insanın oluşumu toplumun istihsal vasıtaları ve güçlerinin gelişmesine bağlıdır. Gerçeğin Marx'çı analizine göre tarihsel olgunun temeli, gelişen ihtiyaçlar ve bunların giderilmesidir. Gerçek bir yandan ihtiyaç (yada özne), öte yandan giderilme (yada nesne) olarak ortaya çıkmaktadır. «İnsanoğlu ilk önce yemek yemeli, içmeli, yıkanmalı (ve) giyinmelidir»[9].

Yaşamak için gerekli araçların temini tabiattan yada tabiatın bir çeşit uzantısı olan üründen hiç bahasına elde edilmemektedir. Bunlar önce istihsal, sonra da mübadele edilmektedir. «Başlangıçta istihsal, sonra ürünün mübadelesi bütün toplum düzenlerinin temelini kurmaktadır»[10]. Asıl tarihsel olgu ihtiyaçları giderecek araçları istihsal etmek yani, maddî hayatın kendisini üretmektir. Emeğe yardım eden aletlerle yaratılan ürün ihtiyaçları karşılamakta, «ilk ihtiyaç giderildikten sonra ihtiyaç yeniden kendisini hissettirmekte ve bunların giderilmesi için araçlara lüzum duyulmaktadır»[11]. Böy-

[9] F. Engels, *Speech at the Graveside of Karl Marx,* (Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1955) s. 27.

[10] F. Engels, *Socialisme Utopique et Socialisme Scientifique,* (Paris : Editions Sociales, 1948) s. 58.

[11] K. Marx, *op. cit.,* s. 166.

lece Marx'a göre «tarihsel ilk adım»[12] atılmış ve «sanayinin tarihçesi»[13] kurulmuş olmaktadır.

İhtiyaçların yığınsı bir hareket ile artışı, bunları karşılamak için biriktirilen emek ve istihsâl vasıtalarının çoğalmasını gerektirmektedir. Emek gücü ve istihsâl vasıtaları stoku, ihtiyaç-giderme arabağıntısında insanı kuvvetlendirmekte, iktisadî faaliyetin yükünü hafifletmektedir. Öte yandan «iş bölümü, makine kullanılışı, bilimsel güçler ve doğal kuvvetlerin işletilmesi insanın üretici gücünü arttırmaktadır.»[14]. Sayılan unsurların üreten kuvvetlere katılması ile beraber bu güçlerin toplum içinde değişip geliştiğini görmekteyiz. Bu değişip gelişme aslında insanın tabiata hâkimiyetinin bir belirtisi olup, ihtiyaç-giderme zincirinin kaçınılmaz bir vargısı olmaktadır.

Marx'gil edebiyatta insan-nesne bağıntılarının temelini kurup, emek ve üründen meydana gelen, ihtiyaçların giderilmesi yolunda kullanılan kuvvetlerin topuna birden *İstihsal Güçleri* adı verilmektedir. Tarihin iktisadî yorumuna göre gerçek, toplumun hareketindeki asıl sebep, maddî hayatın şartlarına yani, en sonunda istihsal güçlerinin durumuna bağlanmaktadır. «Yeldeğirmeni size derebeyinin hâkim olduğu bir toplumu, buhar değirmeni ise sanayi kapitalistinin hüküm sürdüğü bir toplumu verir»[15].

Tarih boyunca istihsal güçleri — bu arada istihsal vasıtaları — devamlı olarak değişmiş ve gelişmiştir. Taş âletlerden modern makinalar ve atoma kadar geçen bu merhaleli zaman, Marx'da bilinen, ardıl sistemlerin (ilkel komünizm - kölelik - derebeylik - kapitalizm ve sosyalizm) varoluş sebeplerini ve geçici karakterlerini göstermektedir.

Marx'gil edebiyatta üreten güçler yada istihsal güçleri dediğimiz, bir bakıma iktisadî toplumun motörü sayılabilecek olan bu kuvvetlerin unsurlarını seçip ayıklamak her zaman kolay değildir.

İlk bakışta, Marx'ın iktisadî organizasyonu teknolojik temeller üzerine oturttuğu fikri savunulabilir.

[12] Marx, *İbid.*, s. 166.
[13] Marx, «Manuscrits de 1844», *Oeuvres philosophiques* içinde, Cilt I, s. 122.
[14] Marx, *Misère de la Philosophie, (Paris :* Editions Sociales, 1946), s. 79.
[15] Marx, *İbid.*, s. 88.

> Bugün ekmek, buhar değirmeni ile istihsal ediliyor, eskiden yeldeğirmeni ile, daha eskiden sudeğirmeni, daha daha eskiden ise eldeğirmeni ile istihsal ediliyordu... Bu farklı istihsal tarzları [16].

demekle Marx, istihsal güçleri deyimi ile istihsal vasıtalarından (teknoloji) bahsetmiş oluyor ve bunların gelişmesi ile toplumun gelişmesi arasında bir paralellik kurmuş oluyordu. Fakat bu paralellik, özellikle bir önceki dip-notda zikrettiğimiz gibi, istihsal vasıtalarının iktisadî sistemleri belirlemesinde aşırı bir şekil alarak, bilimsel düşüklüklere yol açmaktadır. Böyle bir yoruma göre istihsal vasıtalarının değişmesine paralel olarak iktisadî sistem ile belirtilen bütün toplum bağıntıları da değişecektir. Marx bunu asla aklına getirmemiştir sanıyoruz.

Marx ve Engels'in eserlerinde istihsal güçleri kavramı her ne kadar müphem değilse de unsurları kesin olarak belirtilmediğinden yazarlar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmışdır. W. Sombart'a[17] göre Marx, üreten güçlerden bahsederken yalnız tekniği kasdetmiştir. Oysaki Marx'ın bu konudaki fikirleri açıktır : «İktisat teknoloji değildir.»[18]. İktisat teknoloji olmamakla beraber istihsal vasıtaları kavramı ile tekniğin ayırt edilmesindeki zorluklardan ötürü teknoloji üreten güçlere katılabilir. Marx ve Engels bunu şöyle ifade ediyor :

> Burjuvazi yüzyıllar boyunca hâkimiyeti esnasında geçmiş kuşakların başaramadığı yığınsal istihsal güçleri yaratmıştır. Acaba eskiler günümüzdeki doğal kuvvetlerin insana baş eğişini, makinaları, kimyanın tarım ve sanayiye uygulanışını, deniz ulaştırımını, demiryollarını, telgrafı, bütün kıtaların ekime ayrılmasını... çalışma ile gerçekleşebilen üretici bir süreç olarak düşünebilirler mi idi ? [19].

Çoğunlukla bir istihsal gücü olan teknik kavramı ile bilim kavramı birbirlerinden ayrılamıyacağına göre Marx'ın üretici güçlere bilimi de katmak istediği gözükmektedir. «Emeğin üretici gücü... diğerleri yanında... bilimin gelişmesine ve bunun teknolojiye uygu-

[16] Marx, «Idéologie Allemande».

[17] W. Sombart, «*Archiv für Sozialwissenschaft als Soziologie*», 1911, s. 316. Zikreden Bober, *op. cit.*, s. 11-12.

[18] Marx, *Critique de l'Economie Politique*, (Paris : Alfred Contes, 1954), s. 267.

[19] Marx-Engels, *Le manifeste communiste*, (Paris : Editions de la Liberté, 1954), s. 18.

lanmasına da bağlıdır.»[20]. Bilimi özellikle emeğin verimliliğini arttırdığından ve yeniliklerin uygulanması ile sabit ve değişir sermayenin arasındaki orantının bozulmasına sebep olacağından ötürü istihsal güçlerine katmak doğru olacaktır. Bu durumu K. Kautsky şöyle açıklamaktadır :

> Geniş anlamında tabiî bilimlerin ilerlemesi tekniğin ilerlemesi ile atbaşı gitmektedir. Verilmiş bir dönemdeki teknik ilerleme ile sadece âlet ve makinaları gözönüne getiremeyiz. Kimya araştırmalarında kullanılan modern metodlar ve modern matematik de eldeki tekniğin tamamlayıcı unsurlarıdır [21].

Bu parçadan anlaşılacağı üzere teknik ve bilimin kaynaşımı Marx'çı edebiyatta istihsâl güçlerine sokulmaktadır. Fakat yorumlar bu kadarla kalmamaktadır. İlk defa Marx'ın istihsal güçleri kavramına temas eden Tugan - Baranowsky ise ham maddelerden bitmiş ürüne kadar her şeyi kapsıyan maddî vasıtaların üretici güçleri meydana getirdiği kanısındadır[22]. Yani iktisat terminolojisi ile Tugan - Baranowsky'nin istihsal güçlerine ithal ettiği ham maddeler, stoklar ve istihsal vasıtalarıdır. Bu ise *sermaye*'den başka bir şey değildir.

Çeşitli yorumlara göre istihsal güçlerinin bir yandan bilim ve teknik, öte yandan ham maddeler, stoklar ve istihsal vasıtalarından kurulduğunu gördük. Bunlardan ilkini *yenilikler* başlığı altında toplayabiliriz, ikincisi ise dediğimiz gibi, *sermaye*'dir.

Marx'a göre ise, «emek sürecinin unsurları şunlardır : 1) insanın ferdî faaliyeti yada emek, 2) emeğin üzerinde çalıştığı şey, ve 3) emeğe yardımcı vasıtalar»[23]. Buradan anlaşılacağı üzere Marx'ın istihsal güçleri derken aklında olan, bilinen klâsik üç istihsal faktörüdür. Emek, Toprak ve Sermaye... Tabiat unsuru üzerinde emek ve sermaye işbirliği yapıp beraberce istihsal güçlerini meydana getirmektedirler. Toprağı sermaye ile kaynaştırırsak «ürünü meydana getiren istihsal vasıtaları ve üretici emektir.»[24]. Öyle ise, Marx'da istihsal güçleri, ilk elde *sermaye* ve *emektir*. Bununla beraber

[20] Marx, 1 - 46.

[21] K. Kautsky, *Naue Zeit*, s. 234. Zikreden Bober, *op. cit.*, s. 21.

[22] Tugan-Baranowsky, *Theoritische Grundlagen des Marxismus*, s. 4. Zikreden Bober, *op. cit.*, s. 20.

[23] Marx, II - 11.

[24] Marx, II - 14.

yukarda sayılan sebeplere ek olarak, Marx'da emeğin verimliliğinin nisbî artık-kıymet'in çıkarılmasındaki oynadığı rolden dolayı *yenilikler*'i de üçüncü bir unsur olarak istihsal güçlerine katmamız gerekmektedir. Sonuç olarak, Marx'da istihsal güçleri kavramı üç bileştirici unsurdan kurulmuştur diyebiliriz. 1) *Emek*, 2) *Sermaye* ve 3) *Yenilikler*[25]. Bu güçler iktisadî toplumun dinamik ve en devingen unsurlarıdır. «İstihsalin sosyal bağıntıları maddî istihsal... güçlerinin gelişme ve değişmesi ile birlikte değişikliğe uğrar ve devinir.»[26]. Bu deyim ile birlikte Marx'ın iktisadî büyüme teorisine ilk adım atılmış olmaktadır.

B — İSTİHSAL BAĞINTILARI ANALİZİ :

İnsanın oluşumunda diyalektik gelişmenin bir yüzü olan istihsal güçleri ancak insan-nesne bağıntısında göze çarpmaktadır. Oysaki bu bağıntının dışında insan-~~nesne~~ insan bağıntıları da kendisini duyurmaktadır.

> İstihsal safhasında insanlar yalnız tabiat ile uğraşmazlar, aynı zamanda birbirleri ile de münasebettedirler. Ancak belli bir şekilde işbirliği yaparak ve faaliyetlerinin sonuçlarını mübadele ederek istihsalde bulunurlar. İstihsal için aralarında belirli ilinti ve bağıntılara girişirler ve bu sosyal bağıntıların sınırları içinde tabiat karşısındaki hareketlerini — iştihsali — tâyin ederler[27].

İstihsal güçleri insanın maddî mal ve hizmetlerin elde edilmesinde kullandığı kuvvetlerin ancak tek bir yüzüdür. İstihsal işleminde güçlerin yanında, işbirliği ve mübadeleden doğan fertler arası sosyal bağıntılar da vardır. İşte bu bağlar Marx'da *İstihsal Bağıntıları* denilen kavramı meydana getirmektedir.

Söz konusu istihsal bağıntılarını belirten husus bunların «*mülkiyet*» kurumuna dayanmasıdır[28]. Her ne kadar, istihsal bağıntıları kavramının özü, yani mülkiyetin şekli ve sebep olduğu iktisadî

[25] «...emeğin üretici gücü işçilerin ortalama kabiliyetine, bilimin gelişmesine ve teknolojinin uygulanma alanına bağlıdır» demekle Marx emek ve yenilikler arasındaki bağı kurmuş olmaktadır. I - 46.

[26] Marx, *Travail salarié et capital - Salaire, prix et profit*, (Paris : Editions Sociales, 1952), s. 31.

[27] Marx - *İbid.*, s. 31.

[28] Marx, mülkiyeti istihsal bağıntılarının hukukî bir ifadesi olarak ele alıyor. *Ciritique...*, s. 30. Ayrıca yukarıda s. 4 deki dip-nota bakınız.

vargılar Marx'da açıkça belirtilmemişse de, bu bağıntıların gurup ve sınıf mülkiyetinin bir türevi olduğu bütün *Das Kapital* boyunca görülmektedir. Sosyal istihsalde istihsal vasıtalarının mülkiyeti, farklı durumlara göre şu yada bu gurup ve sınıfın mülkiyeti olabilir.

> İstihsal ve mübadele toplumdaki işbölümü üzerine kurulmuştur. İşbölümü üretenlere istihsal ettikleri ürünlerin mülkiyetini bahşetmekte, üretenler arasında sosyal bağı kuran mübadele ise bu ürünlere meta vasfını vermektedir [29].

Bu suretle mülkiyet meselesi ve bundan dolayı istihsal bağıntıları kavramı, iktisadî birimin istihsal sürecinde önemle karşımıza çıkmaktadır. İstihsal bağıntılarının özellikleri ne olursa olsun Marx'a göre bu ilintiler her ekonomide istihsal güçleri kadar istihsalin kaçınılmaz, zorunlu bir unsurudur.

Fakat öyle gözükmektedir ki, toplumun iktisadî kuvvetlerinin gelişmesinde itici rolü oynayan baş istihsal güçleri, yani salt iktisadî kuvvetlerdir. Bu husus Marx'da açıkça gözükmektedir :

> İstihsalde insanlar kendi iradeleri dışı kaçınılmaz münasebetlere girişirler. Bu istihsal bağıntıları maddî istihsal güçlerinin belirli bir gelişme durumu ile uyuşmaktadır [30].

Bu parçadan anlaşılacağı gibi toplumun iktisadî kuvvetlerindeki değişme ve gelişme daima istihsal güçlerinde meydana gelen bir gelişme ve değişme ile başlamaktadır. Bundan dolayı «istihsalin sosyal bağıntıları, maddî istihsal vasıtalarının — istihsal güçlerinin — gelişme ve değişmesi ile değişime uğrar ve devirir.»[31]. Nitekim,

> Sosyal bağıntılar üreten güçlere sıkıca bağlıdır. İnsanlar yeni üreten güçler elde ettiklerinde istihsal tarzlarını, istihsal tarzlarını değiştirdikçe hayatlarını kazanma yollarını, yani bütün sosyal bağıntılarını değiştirirler [32].

[29] F. Engels, *op. cit.*, s. 60.
[30] Marx, *Critique...*'in önsözünden, s. 29.
[31] Marx, *Travail salarié...*, s. 31.
[32] Marx, *Misère...*, s. 88.

III

BÜYÜME SÜRECİ

Marx'ın analizinde istihsal güçleri ve istihsal bağıntıları *diptyque*'i ile meydana gelen içsel diyalektik oluşum iktisadî sistemin gelişmesini, büyümesini gerçekleştirecektir. Bu ikili kuvvetin değişip gelişmesi şu şekilde olacaktır: Verilmiş bir iktisadî toplumda istihsal güçleri sabit hacimde kalmayıp ilerleme yolunda olduğundan istihsal bağıntılarını da kendisine uydurarak sürüklemektedir. «İnsanların üretici yetilerinin her hangi bir gelişme anını ele alınız, bununla uyuşacak ticaret ve istihlâk şekillerine varacaksınız.»[33]. Marx'ın burada «ticaret ve istihlâk şekilleri» ile istihsal bağıntıları demek istediği aşikârdır. İlk elde öyle gözükmektedir ki, istihsal güçleri - istihsal bağıntıları büyüme *diptyque*'inde bahis konusu güçlerin bağıntılar üzerindeki etkileri tersinmezdir. Buna göre, iktisadî büyümeyi sağlayan temel unsur emek, sermaye ve yenilikler şeklindeki istihsal güçleridir. Güçler istihsal bağıntılarını, beraberinde sürükleyip, dolayısiyle büyüme sürecini çizmektedir.

Her ne kadar, büyümenin *Dramatis Personae*'sinin iki başı çok kere birbirleri ile uyuşarak paralelce hareket ederlerse de

> Bazı gelişme merhalelerinde toplumun maddî istihsal güçleri istihsal bağıntıları ile çatışma haline gelmektedir... (ve) çoğunlukla bu istihsal bağıntıları istihsal güçlerinin gelişmesine set çekmektedir [34].

Demek ki, istihsal güçleri tamamile istihsal bağıntılarının etkisinden kurtulmuş değildir ve burada kısmî bir tersinirlikten bahsetmek yerinde olur. Çoğunlukla *diptyque*'in iki yüzü birden birbirlerine uyuşarak ilerlemekte, bazı hallerde ise istihsal bağıntıları yüzü istihsal güçleri yüzüne göre geride kalıp büyümeyi köstekle-mektedir.

[33] «K. Marx'dan P. Annenkov'a mektup (1848)», *Etudes philosophiques*. (Paris : Ed. So.), s. 139.

[34] Marx, *Critique...*, s. 30.

Böyle bir usavurma Marx'ın mantık ve metodunun doğal bir vargısıdır. Bilindiği gibi, iktisadî gelişmedeki ikili büyüme kuvveti (tez-antitez) büyümeyi gerçekleştirecek diyalektik devinmeyi sağlıyacaktır. Başlangıçta istihsal güçlerinin etkisiyle iktisadî sistem büyümeye doğru yönelecektir. Bir müddet için bu güçlerin belirttiği sosyal bağıntılar büyümeyi izliyebilecek, fakat zamanla istihsal bağıntıları güçlerin büyüme haddine yetişemeyip donup kalacaktır. Donup kalan istihsal bağıntıları ise, *à son tour*, devamlı olarak büyümek istidadında olan istihsal güçlerini yavaşlatacaktır. İktisadî toplumun gelişmesini sağlayan akımlar, bir yandan üretici güçlerin mutlak büyümesi ile gerçekleşirken, öte yandan değişmeyen yada geciken istihsal bağıntıları bu büyümeyi durdurmak eğilimi gösterecektir. Bunun sonucu olarak iktisadî sistemdeki büyüten kuvvetler akımı sürçmelere uğrayacaktır.

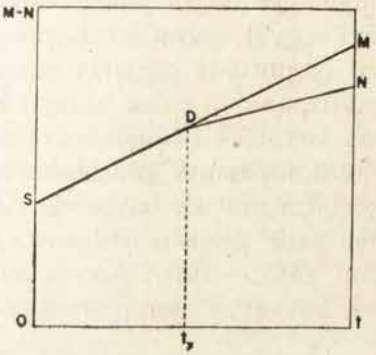
Analize göre, verilmiş istihsal güçleri, yani sermaye, emek ve yenilikler o andaki istihsal bağıntılarını — sosyolojik veri — belirtiyorsa da, birinci kavram ikincisinin tesirinden tamamiyle sıyrılmış değildir. Marx'da her ne kadar verilmiş istihsal güçleri onunla uyuşan istihsal bağıntılarını yaratırsa da, aralarındaki bağıntılar birbirlerinin bir fonksiyonudur. Her iki büyüme kuvveti de birbirlerini etkiliyebilir, yani kuvvetler arasındaki bağıntılar istihsal güçleri lehine *déterministe* bir nitelik taşımamaktadır[35].

İkili büyüme kuvveti zaman içinde bazan birbirlerile uyuşarak, bazan sapmalar yaparak hareket ederler. *Diptyque*'in itici kuvveti istihsal güçleridir. Bu gelişen kuvvete uyması gereken, fakat bazan geride kalıp büyümeyi durduran istihsal bağıntılarıdır. Öyle ise, iktisadî büyüme esnasında istihsal güçlerinin — sermaye, emek ve yenilikler — serbestçe büyümesini sağlayacak olan istihsal bağıntılarıdır. Marx'a göre üretici güçler hareketlerini ancak istihsal bağıntılarının çerçevesi içinde yapabilirler. Bu ikili büyüme ilintisinin zaman içindeki değişme elâstikliği bize iktisadî sistemin büyüme karakteristiğini, daha doğrusu, ilerliyen yada duraklıyan bir ekonomide olup olmadığımızı verecektir. Zaman içinde istihsal güçleri ve istihsal bağıntılarının mutlak değişme hadleri birbirine eşit ise, bu durumda ikili kuvvetler arasında bir uyuşma vardır. İktisadî sistemin büyüme temposu aksamadan gelişme yolundadır. Fa-

[35] Bu fonksiyonel durumu kapitalist istihsal güçlerinin istihsal bağıntıları ile sınırlanışını inceliyeceğimiz vakit daha yakından göreceğiz.

kat bunun zıddı olarak, zaman içinde istihsal güçlerinin mutlak değişme haddi istihsal bağıntılarının değişme haddinden büyükse bu halde iktisadî gelişmenin tam olmadığını söyleyebiliriz[36].

(Şekil — I) de bu durum daha açık olarak belirtilmektedir. İstihsal güçleri (M); istihsal bağıntıları da (N) olsun. $\frac{dM}{dt}$ bize istihsal güçlerinin; $\frac{dN}{dt}$ ise istihsal bağıntılarının zaman içinde mutlak değişme hadlerini verecektir. x ekseninde zamanı, y ekseninde de istihsal güç ve bağıntılarını temsil edelim.

ŞEKİL — I

Diyelim ki, iktisadî sistemde istihsal güçlerinin büyüme eğrisi SM olsun. (ot_x) büyüme süresince $\frac{dM}{dt} = \frac{dN}{dt}$ olduğu gözükmekte, istihsal bağıntıları güçlerle beraber gelişmektedir. Her hangi bir (t_x) anında ise her iki kuvvetin mutlak değişme hadlerinin birbirinden ayrıldığını $\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}$, istihsal bağıntılarının güçlerin büyümesini izlemediğini görmekteyiz. Şekilde D noktasının sağ tarafında DM eğrisi istihsal güçlerinin devamlı büyüme trendini vermektedir. DN eğrisi ise istihsal bağıntılarının aynı tempoya uyamadan gelişimini ve bu bağıntıların geri kalışını belirtmektedir. Tabiatiyle bu son eğrinin eğimi istihsal güçleri DM eğrisini, aralarındaki fonksiyonel ilintiden dolayı, kendisine doğru çekmektedir; yani, asıl iktisadî büyümeyi sağlıyacak istihsal güçleri istihsal bağıntılarının tesiri altında gittikçe daralmaktadır.

Her hangi bir iktisadî büyüme analizinde $\frac{dM}{dt} < \frac{dN}{dt}$ halinin ortaya çıkması ilk bakışta Marx'ın öğretisine karşıt gözükmektedir.

[36] Gecikmeler (lag) için bakınız : O. H. Taylor, «Schumpeter and Marx», *Quarterly Journal of Economics*, Nov. 1951.

> Sosyal bünye kendisine ait olan istihsal güçleri tamamiyle gelişmedikçe ortadan kalkamaz. Daha ileri istihsal bağıntıları ise eski toplumda maddî imkânlar olgunlaşamadan ortaya çıkamaz [37].

Bu deyime göre istihsal bağıntılarının gelişmesi, mutlak değişme haddi olarak, istihsal güçlerinin büyümesinden daha ileri gidemez. Çünkü, tekrar edelim, büyümede itici kuvvet üretici güçlerdir. İstihsal bağıntıları bu kuvveti sadece fonksiyonel olarak hızlandırabilir yada yavaşlatıp duraklatabilir.

Özet olarak şunu söyleyebiliriz. Verilen iktisadî sistemin büyüme anındaki ikili kuvvetleri arasında bağıntılar şöyledir :

a) $M \dashv N$

b) $\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}$

Bunlardan ilki büyüme esnasında hâkim kuvvetin üretici güçler olduğunu göstermekte (yani M. N'ye hâkimdir), öteki ise, zaman içinde değişme mutlak hadleri söz konusu edildiğinde, istihsal güçleri büyüme hızının daima istihsal bağıntıları gelişme hızından büyük olduğunu belirtmektedir. İlk halde iktisadî büyümenin serbest istihsal güçlerinin gelişmesi ile gerçekleştiği, ikinci halde ise verilmiş iktisadî düzlemde bu gelişen istihsal güçlerinin istihsal bağıntıları ile önlenildiği gösterilmektedir. Biz önümüzdeki bölümde kapitalist büyüme süreci için her iki hali de ayrı ayrı inceleyeceğiz.

[37] Marx, *op. cit.*, s. 30.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN BÜYÜME TEORİSİ

Yukarda, genel olarak Marx'ın iktisadî büyüme teorisini ve bu büyümenin iki başlı *Dramatis Personae*'sini göstermeğe çalıştık. İktisadî toplumun gelişmesini sağlayan bu ikili durum kendisini bir yandan $M \dashv N$, yani büyüme güçleri olarak belirtmekte, öte yandan $\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}$ karşıt güçleri büyümeye set çekmektedir. Marx'gil uslamanın hiç de yabancısı olmayan bu tez-antitez diyalektik bağıntısı ile kapitalizmin büyüme teorisinin ana hatları çizilmiş olmaktadır. Verilmiş bir iktisadî düzlemde kapitalizm kendi istihsal güçlerinin itici kuvveti ile sürekli olarak büyümekte — hiç olmazsa büyümeğe yönelmekte — fakat bu gelişme süreci kapitalizmin istihsal bağıntılarından doğan engellerden dolayı ardıl sürçmelere uğramaktadır.

I

KAPİTALİZMDE BÜYÜME FAKTÖRLERİ

Marx'ın sisteminde kapitalist istihsal süreci içinde istihsal güçlerinin bir unsuru olan sermayenin aldığı yer şu ifade ile açıklanabilir :

> Emek gücü ve topraktan meydana gelen servetin ilk orijinal iki unsurunu birleştirerek sermaye öyle bir genişleme kudreti kazanmaktadır ki, bu kudret kendi biriktirme elemanlarını kamçılayıp arttırmak sureti ile ilk hacmi tarafından sınırlanmış büyüklüğünü aşmak yetisindedir. Buna göre, istihsal edilmiş istihsal vasıtaları kıymet ve hacım olarak çoğalmak istidadındadır[1].

Şu halde emek ve yenilikler ile birlikte istihsal güçleri *perpetuum mobile*'inin en önemli unsurlarından biri sermayedir[2]. Sermaye kapitalist istihsal süreci içinde genişleme kudreti kazanmakta ve kendisini «birikim» dinamik şekli ile göstermektedir[3]. Ancak birikimin ilerleyip gelişmesi ile toplumun istihsal güçleri artmakta ve iktisadî sistemin büyümesi gerçekleşebilmektedir.

Öte yandan, bir istihsal gücü unsuru olan emeğin de iktisadî büyümedeki payını unutmamamız gerekmektedir. Fakat emek - gücü ancak kullanım (istihdam) yönünden büyüme faktörleri arasına girmekte, emeğin demografik olarak incelenmesi Marx'ı ilgilendirmemektedir.

Son olarak, bilim ve teknolojinin işbirliğinin bir sonucu olan yenilikleri de incelememiz ve Marx'la birlikte bunların kapitalist

[1] Marx, IV - 65.

[2] Marx, her ne kadar, «sermaye bir şey olmayıp, toplumun ve belirli bir düzenin tayin ettiği bir bağıntıdır» (XIV - 107) demekte ise de sermayeyi istihsal bağıntılarından ziyade istihsal güçlerine katmayı doğru bulmaktayız. Aksi halde, biraz aşağıda göreceğimiz genişliyen istihsal taslağının anlamı yitirilecektir.

[3] P. M. Sweezy'ye göre «sermayenin birikimi gelişmenin itici kuvveti olmaktadır.» *Theory of Capitalist Development*, (London : Dennis Dobson, 1952), s. 70.

istihsal sürecinde ortaya çıkış sebeplerini araştırmamız lâzımdır.

Çok kere, sermaye, emek ve yenilikler şeklindeki büyüme faktörlerinin «emeğin verimliliği» adı altında toplanması mümkündür. Marx'ın sisteminde sosyal emeğin verimliliği birikimde aslî bir faktör olmaktadır. «Birikimin diğer önemli bir etkeni sosyal emeğin verimlilik derecesidir»[4]. Bu ifadede Marx kapitalist ekonominin büyümesinde sermaye birikimi ile emeğin verimliliği arasındaki bağıntıyı belirtmiş olmaktadır.

A — SERMAYE :

1 — Ferdî Sermayenin Birikimi :

Kapitalist istihsal tarzında, «P-M-P şekli, yani paranın metaya, metanın sırasınca paraya dönüşümü, bundan dolayı da *satmak için satın almak*» düsturu hâkimdir. Bu dönüşümün yüzünden «yukardaki çenberi teşkil eden her devinimde para sermaye halini almakta ve yönelgesi bakımından sermaye olmaktadır»[5]. Sermaye süreci, yani Para-Meta-Para dolaşımı, kendiliğinden sermayenin kapitalist istihsaldeki yerini vermektedir. Bu sürecin gerçek anlamı,

> P-M-P dolaşımının nesnel özü-kıymet doğuran artık-kıymet-sermayecilerin öznel tek gayesi olmaktadır. Sermayeci, sermayeci olarak faaliyette bulunurken, amacı daima artan miktarda somut servet elde etmektir.[6].

Bu dolaşım şekli ile ele geçirilen artık - kıymetin miktar ve hacmi önceden sınırlanmamıştır. Kapitalist istihsal işleminin tek amacı bu artık kıymeti *ad infinitum* büyüklüklere eriştirmektir. Sermayeyi istihsal etmek — istihsal edilmiş istihsal vasıtaları yaratmak — kapitalist sistemde kendiliğinden bir amaç değil, olsa olsa artık - kıymet istihsal etmek için bir araçtır. «*Kapitalist sistemde istihsalin hedefi artık - kıymet'tir*».[7] Bu artık - kıymet durgun ve sabit bir miktar olmayıp, yarattığı sermayeyi kendisi ile birlikte büyültmek eğilimindedir. Kapitalist istihsal sisteminde «kıymet daima ilerleyen kıymet, para da tomurcuklanan, genişleyen sermaye

[4] Marx, IV - 65.
[5] Marx, I - 198.
[6] Marx, I - 206.
[7] Marx, III - 206. (*İtalik* benimdir).

haline geçmektedir»[8]. Bundan ötürü de «sermaye hareketinin sınırı yoktur»[9]. Bu sınırsız ve sonsuz genişleme kabiliyetinin dinamiğini artık-kıymete atfetmek gerekir. «Sermayeli istihsal sürecinin sonucu meta, nedeni ise artık-kıymet elde etmektir»[10].

Demek ki, artık-kıymet peşinde koşan sermaye devamlı bir surette çoğalmak istidadındadır. Bu oluşumda sermaye çoğaltıcısı gibi gözüken sermayecinin durumu her hangi bir mekanizmanın yarattığı oyuncudan farklı değildir. «Hareketin bilinçli dayanağı ve temsilcisi olarak para sahibi olanlar sermayeci haline geçmektedir»[11]. Yoksa sermayeciler, sermayeyi kendi özelliklerinden dolayı çoğaltanlar değildir. Kapitalist istihsal süreci kendi oyuncuları sermayecileri yaratarak, artık-kıymetin yardımı ile, sermaye birikimini gerçekleştirmektedir.

> Sermayeci, sermayeci olarak kimlik kazanmış bir sermayedir. Kendi ruhu ile sermayenin ruhu birbirine kaynamıştır. Sermayenin tek bir düşüncesi vardır : o da devamlı olarak artan artık-kıymet elde etmektir[12].

Sermaye birikiminde sermayeci, ancak kapitalizmin kendi kanunlarının etkisi ile hareket edecek ve kapitalist «oyunun kuralları» na uyacaktır.

Görülüyor ki, kapitalist istihsal sürecinde istihsal güçleri itici kuvvetlerinden en etkini olan sermaye birikiminin gerçekleşmesinde sebep; bu faktörün *raison d'être*'i, *artık-kıymet*tir. Marx'gil analize göre bu artık-kıymetin peşinde koşuşma kapitalist istihsal güçlerininin gelişmesinde hem sebep hem de araçtır. Kapitalizmin dinamiğini artık-kıymet vermektedir[13].

[8] Marx, I - 209.
[9] Marx, I - 205.
[10] Marx, VII - Başlangıç.
[11] Marx, I - 206.
[12] Marx, II - 86.
[13] Meseleyi ardıl-yaklaşımlarla incelersek kapitalist istihsal sürecinde büyüme *diptyque*'inin teki olan istihsal güçlerinde asıl kuvvetin, ilk yaklaşımda, artık-kıymet olduğu gözükecektir. İkinci adımda meseleye sermaye birikimini katmaktayız. Üçüncü yaklaşımda ise istihsal güçleri kavramına gelmekteyiz. Biz ilk olarak istihsal güçlerinin büyümesinde somut olarak karşımıza çıkan birikim ile meşgul olacağız. Yer yer ve icabettikçe artık-kıymet (= kâr) kavramına da işaret edilecektir.

Artık-kıymet dediğimiz dinamik büyüme faktörü ne yoldan ferdî sermaye birikimini kamçılamaktadır?

Kapitalist istihsalin çerçevesi içinde, ferdî sermayenin yeniden istihsali ve birikimi normal olarak artan bir şekilde olmaktadır. Ferdî sermayeci «eğer artık-kıymeti harcedeceğine öndelik olarak verse yada sermaye olarak kullansa, yeni bir sermaye yaratılmış olacak ve eskisine eklenecektir.»[14]. Zaten sermayenin genel formülü *Üreten Sermaye... Meta-Para-Meta... Üreten Sermaye* kendiliğinden yeniden - istihsali ve bununla birlikte artık - kıymet üretimini göstermektedir. Böylece ferdî sermaye yıpranma payı çıktıktan sonra, hem hacim, hem de kıymet olarak artma eğiliminde olacak, bu hareket beraberinde çoğalan artık-kıymeti sürükleyecektir. «Sermayeci biriktirdikçe biriktirecektir»[15].

Sermayecinin artan hacimde artık-kıymet elde etme amacı yanında kapitalist istihsal tarzının ferdî sermayeciye zorladığı şartlar yüzünden de ferdî sermaye çoğalacaktır.

> Kapitalist istihsalin gelişmesi teşebbüsü sermayesini arttırmağa zorlamakta ve rekabet kapitalist istihsal kanunlarını her ferdî sermayeciye kabul ettirmektedir. Bu kanunlar sermayecinin sermayesini saklamasına müsaade etmemekte, ancak sermayenin artan bir şekilde biriktirilmesine izin vermektedir[16].

Öyle gözükmektedir ki; sermayeci eldeki sermayesiyle geçinip, aynı büyüklüklerle faaliyetini devam ettirebilmek durumunda değildir. Çünkü ferdî sermaye birikimi kapitalist sistem tarafından zorlanmaktadır.

Ferdî sermayenin birikiminde, bu birikimin hacmını tâyin eden artık-kıymetin miktarıdır. «Birikmiş sermayenin hacmı artık-kıymetin hacmine bağlıdır.»[17]. Bu ifadeye göre, hem mutlak artık-kıymet, hem de nisbî artık-kıymet birikim haddini belirten tek etkendir. Birinci halde emek-günü uzaltılıp, mutlak artık-kıymet arttırılarak, ikinci halde ise teknik yeniliklerle gereken emek-günü kısaltılıp elde edilen artık-kıymet çoğaltılarak sermayeye eklenmek-

14 Marx, IV - 29.
15 Marx, IV - 34.
16 Marx, IV - 47.
17 Marx, IV - 57.

tedir[18]. «Artık-kıymet hacmını belirten bütün şartlar aynı zamanda birikimin genişliğini tayin etmektedir.»[19].

Ferdî sermayenin birikimi müteşebbislerin sermaye stokuna yaptıkları yatırımlarla gerçekleşmektedir. Açıkladığımız gibi Marx'ın sisteminde yatırımların miktarı artık-kıymet hacmine bağlıdır. Bu artık-kıymet hacmi ne kadar büyük olursa, sermayecilerin yaptığı yatırımlar o kadar büyük olacaktır. Bu konuyu birazda bütün sermayeciler için inceliyelim :

Bilindiği gibi Marx'ın sistemindeki toplam gelir (Y), sabit sermayenin yıpranma payı (C) *artı* değişir sermaye, yani emek (V) ve *artı* bu emeğin yarattığı artık-kıymetten (S) ibarettir (her ifade kıymet olarak hesaplanmaktadır).

$$Y = C + V + S$$ [20]

Buradaki (Y) amortismanları da hesaba kattığından safî olmayan gelirdir. Safi toplam gelir (Y') ise :

$$Y' = V + S$$

Yada :

$$Y' = V (1 + s')$$

$s' = \frac{S}{V}$ bize artık-kıymet haddi yada sömürülme derecesini verdiğinden, yukardaki denkleme göre, safi toplam gelir emek miktarına ve sömürme haddine bağlıdır. Şu halde safi toplam gelir emek ve sömürme haddinin bir fonksiyonudur.

$$Y' = F (V, s')$$

Eğer s' i sabit farzedersek,

$$Y' = s' . F (V)$$

Öte yandan, (I) yatırımları (α) da tasarruf eğsinimini gösterirse ;

$$I = \alpha Y'$$

[18] Marx, II - 202 - 215.

[19] Marx, IV - 57 - 58.

[20] Y = C + V + S eşitliği istihsal taslaklarında yakından incelenecektir. Yalnız hemen ekliyelim ki (V) artık-kıymet yaratan sermaye olduğu halde, (C) artık-kıymet yaratmıyan sermayedir.

Elde edilen ifade yatırımların, bir yüzde olan tasarruf eğsinimi ile sâfi toplam gelirin çarpımına eşit olduğunu gösterir. Bu son eşitlikteki Y′ i yukardaki eşitlikte yerine korsak :

$$I = \alpha [s' . F (V)]$$

Demek ki, kapitalist bir ekonomide yatırımlar yalnız emek gücünden yaratılan artık-kıymete bağlı olmayıp, ayrıca sermayecilerin tasarruf eğsinimlerine de bağlı olmaktadır[21]. Marx varî analize göre kapitalist sistemde emek-gücü kıymeti ve bunun sömürülme derecesi ne kadar yüksek ve sermayecilerin tasarruf eğsinimleri ne kadar büyükse (istihlâk eğsinimleri ne kadar az ise) yapılan devirli yatırımlar o kadar yüksek olacaktır. Marx bunu şöyle formülleştiriyor : «*Daima tasarruf, tasarruf ediniz.* Artık-kıymet yada safi hasılanın büyük bir kısmının sermayeye geçişini sağlayınız»[22].

Öyle ise, Marx'ın sistemine göre, sermayecilerin istihlâk eğsiniminin düşük oluşunun (gelirlerinin tümünü istihlâk etmeyip bunun bir kısmını tasarrufa ayırmaları) sebebi[23], sermayecilerin istihlâk ve biriktirmeleri hakkında ileri sürülen Senior ve Marshall'ın bekleme ve çekinme teorilerinin açıkladığı gibi olmamakta[24], fakat kapitalist sistemin içsel kanunlarından türemektedir. Bu kanuna göre

> kapitalist istihsalin gelişmesi teşebbüslerdeki sermayenin devamlı olarak büyümesini icabettirmekte ve rekabet ... kendisini ferdî sermayeciye zorla kabul ettirmektedir. Yine bu kanun, sermayenin çoğalmadan saklanışına müsaade etmediği gibi, bunun ancak ilerliyen bir birikimle gerçekleşmesini istemektedir[25].

Böylece artık-kıymet ile birikim ve birikim ile artık-kıymet arasındaki karşılıklı - etkiliyen bağlantıları görmüş bulunuyoruz.

21 α'nın her ne kadar işçilerin tasarruf eğsinimlerini de içine aldığı iddia edilebilirse de Marx vari bir analizde bunun sıfıra eşit oluşunu kabul etmek akla daha yatkındır.

22 Marx, IV - 51. (*italik* benimdir).

23 «Birikimin artışı tasarruf edenlerle müstehlikler arasındaki zıtlığa bağlı olmayıp, sermayecilerle işçiler arasındaki zıtlıkdan doğmaktadır.» Jean Bénard, *La conception marxiste du capital,* (Paris : Sedes, 1952), s. 114.

24 Bu konuda bakınız : P. Sweezy, *op. cit.*, s. 81 - 83. J. Robinson, *The Rate of Interest and Other Essays,* (London : Macmillan Co 1952), s. 147.

25 Marx, IV - 47.

Yatırımların tek sebebi artık-kıymet idi. Artık-kıymetin hacmi de yatırımları tayin etmektedir. J. Robinson ile birlikte bu fikri özetliyelim : «Müteşebbisler kâr edemezlerse yatırımda bulunamazlar, eğer yatırımda bulunamazlarsa kâr edemezler» [26].

2 — Sosyal Sermayenin Birikimi :

İstihsal süreci hangi sosyal şekle bürünürse bürünsün bunun sürekli olması, yani her dönem boyu aynı safhalardan geçmesi lâzımdır. Her hangi bir toplum ne istihsal, ne de istihlâktan vazgeçebilir. Sosyal istihsal sürecinin devamlı olarak yenilenişi yeniden istihsal süreci olmaktadır[27]. İstihsal istihlâkı doğuracağından yeniden-istihsal şarttır. Kendisini yenilemiyen iktisadî toplum kısa bir süre içinde eli altındaki bütün kaynaklarını tüketerek yokolmağa mahkûmdur. «Yeniden-istihsalin düzenli tekrarı... düzenli istihlâkin de *sine qua none*'udur.»[28]. Özellikle R. Luxenburg'un belirttiği gibi analiz yalnız,

> kapitalist yeniden-istihsalin değil, her hangi bir toplumun yeniden-istihsalinin temellerini belirten kıymet bağlarını da açıklamaktadır. İstihsalde bulunan her toplumun, sosyal şekline bakmadan, ister Brezilyanın *Bakairi* küçük köy topluluklarında, ister Atinalı Timon'un esirleri ile birlikte *oikosunda*, ister *Charlmagne* çağının krallık *corvée*'lerinde olsun, emek gücü öyle bir şekilde dağıtılmalıdır ki, hem istihsal vasıtaları, hem de besinler yeter miktarda istihsal edilebilsin[29].

Demek ki, sosyal sermayenin yeniden üretilmesi hem yıpranan istihsâl vasıtalarını yenilemek, hem de nüfusa yeter besinleri sağlamada her toplum için elzemdir. Ekonomide hasılanın yenilenmesi istihsal ve istihlâk kesimlerinde düzenli akımların gerçekleşmesiyle temin edilmektedir.

Sosyal sermayenin yeniden-istihsali[30], ya kendisini dönemler boyunca, aynı hadlerle tekrarlıyarak yürümekte, yada dönemler bo-

[26] J. Robinson, *The Accumulation of Capital*, (London : Macmillan Co., 1956), s. 75.

[27] Marx, IV - 9.

[28] R. Luxenburg, *The Accumulation of Capital*, (London : Routledge - Kegan Paul, 1951), s. 31.

[29] *İbid.*, s. 84 - 85.

[30] Bundan böyle, yeniden - istihsal sadece istihsal olarak kullanılacaktır.

yunca daima kendi hacmini aşarak artan hadlerde ilerlemektedir. Birinci hal, yani *Basit İstihsal* (simple reproduction) de artık-kıymetin tümü sermayeciler tarafından istihlâk edilmekte, ikinci hal, *Genişleyen İstihsal* (enlarged reproduction) de ise sisteme dinamikliğini veren artık-kıymet yatırımlara ayrılmakta ve bu yoldan sermaye birikimi meydana gelmektedir. İlk halde «çevrisel akım», ikinci halde ise büyümenin içindeyiz. Tabiatiyle, kapitalist ekonomi sisteminde bahis konusu olan istihsal, genişleyen istihsal, yani, büyümedir.

a) Basit İstihsal

Marx'a göre kendisinden önceki bütün iktisadî analizler içinde yalnız «fiziyokrat sistem kapitalist istihsalin derli-toplu ilk açıklamasını vermiştir».[31] Gerçekten, ilk defa fiziyokratlar iktisadî bünyeyi çözümliyerek toplumun sosyal sermayesinin istihsali ile uğraşmışlardır. Marx Engels'e yazdığı bir mektupta kendi basit istihsal taslağını Quesnay'in *tableau économique*'inden ilham alarak yaptığını söylemektedir[32].

Marx'a göre «fiziyokratların en büyük meziyeti *tableau économique*'lerinde ilk defa olarak dolaşımdan doğan yıllık istihsal taslağını bulup bunu açıklamış olmalarıdır»[33]. Marx'ın kendi kendini tekrar eden basit istihsal taslağı Dr. Quesnay'inkine benziyorsa da, Marx genişliyen istihsal analizinde meseleye sermaye birikimini katarak kapitalist ekonominin büyüme teorisinin ilk incelemesini yapmış bulunmaktadır.

Basit istihsal taslağı ile ulaşılmak istenilen hedef, kapitalist iktisadî bünyenin her yıl aynı had ve aynı yollardan kendi kendini nasıl yeniden-istihsal ettiğini göstermektedir. Böyle bir araştırma bizi, ister istemez *çevrisel akım* (circular flow)) analizine götürecektir. Shumpeter'in de iktisadî gelişme teorisine girerken ayni analiz aracını kullandığını hatırlatalım[34]. Çevrisel akım kavramını analizlerine sokmakla hem Marx, hem de Schumpeter'in niyetleri

[31] Marx, VII - 179.

[32] *Correspondance de K. Marx et de F. Engels*, (Paris : Alfed Costes, 1947, 9 cilt), cilt VIII, s. 6-10.

[33] Marx, IV - 45.

[34] *The Theory...*, Bölüm I.

değişmeği açıklıyabilmektir. Çevrisel akım bir nevi soyutlama olmakta, yada büyüme analizine girerken ilk yaklaşım görevini yapmaktadır. Fakat ne Marx, ne de Schumpeter'deki çevrisel akımın gerçek iktisadî hayatı temsil ettiği iddia edilemez. Her iki iktisatçının bu tip bir analize başvurmasının sebebi, iktisadî sistemin nasıl kapalı akımdan kurtulup, kendi içsel büyüme etkenlerinin yardımı ile devinmeğe başlıyacağını araştırma kaygısıdır.

Marx'ın basit istihsal taslağında kapitalist toplumun her yıl aynı had ve aynı yoldan kendisini tekrar edip yeniden-istihsale koyulduğunu belirtmiştik. Bu durumda, sermayeciler tarafından elde edilen artık-kıymet yatırımlar şeklinde sermayeye eklenip birikimi doğurmıyacak, fakat bu artık-kıymetin hepsi birden sermayecilerin istihlâk fonlarına eklenip, istihlâk harcamalarına ayrılacaktır. Kapitalist basit istihsal ancak «her dönemde istihsal edilen ve gerçekleştirilen artık-kıymet sahibi sermayeciler tarafından yararlı olmıyan yolda istihlâk edilirse»[35] meydana gelebilecektir. Sermayeciler elde ettikleri artık-kıymeti kendi istihlâk fonları olarak kullanırlarsa sosyal sermayenin hacmi değişmiyecek ve iktisadî büyüme ortaya çıkamıyacaktır.

Marx'a göre basit istihsalde hasılanın eşbiçim tekrarı ilk bakışta bir soyutlamadır demiştik. Çünkü bir yandan,

> kapitalist istihsal sürecinde birikim ve gelişen bir çapta istihsalin olmıyacağını kabul etmek oldukça acaiptir, öte yandan, her yılın istihsal şartlarını aynı olarak kabul etmek anlamsızdır[36].

Öyle ise basit istihsali neden inceliyoruz? Çünkü Marx'a göre basit istihsal «daima birikimin aslî bir unsuru olarak»[37] kabul edilebilir.

Marx'ın basit istihsal analizinde üzerinde durulacak diğer önemli bir nokta, bu taslağın kapitalist bir istihsal sürecinde cereyan ettiği halde *istihlâk-yönlü* oluşudur. Bu taslakla ekonomiyi yönetenler, artık-kıymet peşinde koşarken sermaye birikimini gerçekleştiren sermayeciler olmayıp, genel ihtiyaçların giderilmesinde değişmeyen müstehlik davranışlarıdır.

35 Marx, VII - 119.
36 Marx, VII - 240.
37 Marx, VII - 240.

> Verilmiş bir kıymetteki sosyal sermaye her yıl aynı miktarda kıymet-meta üretmekte ve istihsal sürecinde metaların şekilleri değişse bile aynı miktar *ihtiyaç* giderilmektedir[38].

Şu halde, ekonomide istihsali yöneten gerçek önder «ihtiyaçlar» dır. Bu ihtiyaçlar bütün müstehliklerin ekonomi karşısındaki tutumlarını belirtmektedir. Dikkat edilirse, Marx'daki bu usavurma tarzı Schumpeter'in çevrisel akımındaki usavurmayı andırmaktadır. Çevrisel akımda «istihsal sürecinin her hangi bir önderi yoktur. Daha doğrusu gerçek önder *müstehliklerdir.*»[39].

Marx'ın basit istihsâl analizi iki fikirden hareket ediyor :

İlk olarak, bir iktisadî dönem içindeki toplam ürünün değeri (Y) üç bölüme ayrılmaktadır : 1) bu dönemde yıpranan sabit sermayenin değeri C; 2) değişir sermayenin = emeğin değeri V; 3) değişir sermayenin doğurduğu artık-kıymet S.

Yani :

$$Y = C + V + S$$

(Buradaki C = yerine koyma, V + S = ek kıymettir).

İkinci olarak, bütün ekonomi iki kesime ayrılmaktadır. Bunlardan ilki (Kesim I) istihsal malları üreten kesim, öbürü ise (Kesim II) istihlâk malları üreten kesimdir. Demek ki :

İstihsal Malları Toplam Çıkarları[40] $= C_1 + V_1 + S_1$
İstihlâk Malları Toplam Çıkarları $= C_2 + V_2 + S_2$

Bu iki kesimin toplamı bize bütün ekonomi için toplam çıkarları verecektir.

Her iki kesim arasındaki dolaşımları şöyle açıklayabiliriz :

Kesim I, hem kendisi hem de Kesim II için, yani bütün istihsal işlemine yetecek istihsal vasıtaları üretmektedir. Buna göre, Kesim I'in istihsal vasıtaları arzı, basit istihsalin devam edebilmesi için, Kesim I ve Kesim II'nin sabit sermaye taleplerine eşit olmalıdır.

$$Y_1 = C_1 + C_2$$

[38] Marx, VII - 240, (*italik* benimdir).
[39] *Op. cit.*, s. 21.
[40] Çıkarlar = output, girerler = input yerine kullandık.

Öte yandan, Kesim II hem kendi sermayeci ve işçileri için, hem de Kesim I'in sermayeci ve işçileri için istihlâk malları üretmektedir. Yine, basit istihsalin sürebilmesi için, Kesim II'nin arzettiği istihlâk mallarının her iki kesiminin sermayeci ve işçilerinin gelirlerine, yani istihlâk malları talebine eşit olması gerekmektedir.

$$Y_2 = V_1 + S_1 + V_2 + S_2$$

Bu iki denklemeden çıkan sonuç[41].

$$C_2 = V_1 + S_1$$

Böylece basit istihsal taslağında dengenin kıymet-mal akımları ile sağlanacağına işaret etmiş oluyoruz. Fakat bu dengeyi daha iyi anlayabilmek için kıymet-mal akımları yanında, nakdî akımlar ($C_2 = V_1 + S_1$) eşitliğinin nasıl sağlanacağını göstermemiz gerekir. Tabiatiyle dengenin gerçekleşmesi kıymet akımları ile nakdi akımların uyuşması halinde olabilir.

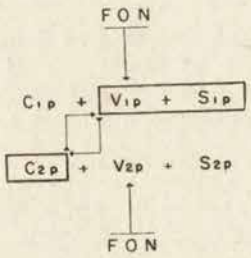
Hangi sistemde olursa olsun «değişir sermaye ancak para sayesinde temin edilmektedir.»[42] Sermayeciler maddî sermayeleri yanında da bir miktar parayı öndelik ihtiyaçları için yanlarında bulundurmaktadır[43]. Sermayeciler, hiç olmazsa ücretleri ödemek için, bu öndelik parayı dolaşıma arzedeceklerdir. Mal akımları yerine kullanılan para akımlarını (p) ile gösterelim. Kesim I'in sermayecileri V_{1p}, Kesim II'nin sermayecileri V_{2p} para miktarlarını işçilerine vermektedir. Her iki kesimin işçileri, bu para ellerine geçince istihlâk malları almak için bunu Kesim II'de harcedeceklerdir. Kesim II'nin sermayecileri sattıkları istihlâk malları tutarı V_{1p} yi Kesim I'den kendisine aktarmış olacaktır. Bu V'_{1p} lik miktar Kesim II deki C_{2p} nin bir kısmını yerine koymak için kullanılacağından, V_{1p} tekrar eski kesimine dönecektir. Tabiatiyle, dolaşım bu noktada kesilmemektedir. Kesim I'in sermayecileri de S_{1p} miktarında istihlâk malı talep edecekler ve bu miktar Kesim II'ye geçecektir.

41 $Y_1 = C_1 + V_1 + S_1$
$Y_1 = C_1 + C_2$
Öyle ise :
$C_2 = V_1 + S_1$

42 Marx, VII - 246.

43 Marx, VII - 248.

Fakat Kesim II, C_{2p}'nin V_{1p} ile yerine konan kısmını tamamlamak istiyecek ve elde ettiği S_{1p}'yi gerisingeri Kesim I'e yollayacaktır. Böylece $C_{2p} = V_{1p} + S_{1p}$ nakdî dengesi gerçekleşecektir.

Her iki kesimde sırasiyle, C_{1p} ve V_{2p} ile S_{2p} kendi içlerinde dolaşacaklar, bunlar kesimler arasında gezinmiyeceklerdir.

Marx'ın taslağında belirttiği gibi, basit istihsal örneğinin harekete geçebilmesi için Kesim I ve Kesim II sermayecilerinin ellerinde V_{1p} ve V_{2p} nakit fonlarının bulunması şarttır. Bu nakit fonlar kavramını aşağıda «ilkel birikim» bahsinde göreceğiz.

b) İlkel Birikim

Gerek yukarda gördüğümüz basit istihsalde, gerek göreceğimiz sermayenin birikim yolu ile genişlemesi halinde (genişleyen istihsal) kapitalist sistemin işleyebilmesi için bir önşartın varolması gerekmektedir. Bu Marx'ın defalarca üzerinde durduğu *ilkel birikim* meselesidir[44]. Çünkü Marx'a göre, «Bir miktar ilk birikim modern sanayinin başlangıç noktasıdır.»[45].

Eğer sermaye birikiminde en-önceki sermayenin kökenini aramak gerekiyorsa, ilkel birikim kavramını kapitalizmin analizine başlarken kabul etmemiz lâzım gelmektedir. Aksi halde en-önceki'nin-öncesini aramak gibi anlamsız bir işe girişmiş olabiliriz. Toplam sosyal sermayenin ilkini aramak, emek sürecinin ilkini aramağa benzer. Oysaki «sosyal emeğin ne başı, ne de sonu vardır.»[46]. Sosyal iktisadî hayat zaman içinde sonsuz halkalar şeklinde birbirine

[44] İlkel birikim için bakınız : J. Y. Calvez, *op. cit.*, s. 326-332.
[45] Marx, IV - 97.
[46] R. Luxenburg, *op. cit.*, s. 89.

bağlı olarak akıp gitmektedir. Zincirin ucunu aramak iktisat teorisi bakımından önemsizdir[47]. Bizim için üzerinde durulması gereken nokta, sermaye stokuna net eklemelerin nasıl yapıldığı ve böylece büyüme yolunun belirtilmesidir. Marx'ın da işaret ettiği gibi,

> İlkel olarak sürülen sermaye, sahibi olan şahsın emeği ile meydana gelmiş olsa bile, basit istihsal sürecinden ötürü birikmiş sermayeye, yada sermayeleşmiş artık-kıymete dönüşür. Bu andan itibaren öndelik olarak ileri sürülen sermaye birikimin daima artan nehrinde ufacık bir damla gibi kaybolmağa mahkûmdur[48].

Öyle ise, yapılacak şey kapitalist istihsalde bahis konusu ilkel sermayenin nereden geldiğini incelemeyip — ki bu iktisat tarihçilerini ilgilendirir — sermayenin birikim yolu ile artış sürecini araştırmaktır[49].

c) Genişleyen İstihsal

Bütün klâsik iktisatçılarda olduğu gibi Marx'da da büyüme haddi trendini belirten en önemli faktör sermaye birikimidir. Marx'da birikim doğrudan doğruya sermayecilerin elde ettikleri artık-kıymet hacmine ve tasarruf eğsinimlerine bağlanmaktadır[50].

Yukarda firma için bahis konusu olan sermaye birikiminin sebep, fonksiyonel bağıntı ve vargılarını görmeğe çalışmıştık. Bu bölümde ise, kapitalist ekonominin tümünün genişleyen istihsal süreci içinde büyümesi incelenecektir.

Bilindiği gibi, Marx'gil kapitalist ekonominin doğurduğu P-M-P′ dolaşım şekli zaten kendiliğinden kıymet arttıran bir süreçtir. Bu çoğalma, yani sermayenin birikimi kapitalist sistem ve buna bağlı olarak sermayenin özel vasıflarından ileri gelmektedir. Artan sermaye kendisine daha fazla artık-kıymet kazandıracak, bu artık-kıymet ise, sırası gelince, daha fazla artık-kıymetin yara-

[47] Kapitalizme gerekli ilkel sermayenin köklerinin araştırılması konusunda bakınız : *The Transposition from Feudalism to Capitalism*, (London : Fore Publication, 1954), bir *symposium* toplaması.

[48] Marx, IV - 40.

[49] «Hikâyemiz başladığı vakit (birikime giden yol), kapitalizm çoktan gelişmişti ve üreten donatım stoku emre hazır durumdaydı.» J. Robinson, *op. cit., s. 73.*

[50] Bakınız yukarda, s. 30 - 31.

tılmasında kullanılacaktır. Birikim, Marx'ın da işaret ettiği gibi, «toplumun servet dünyasının ele geçirilmesidir.»[51]. Marx'da birikime gidiş sisteminin özünden gelmektedir, sermayeci yaşamak için biriktirecektir. İşte bu noktada, yani birikimin nasıl tayin edildiği sorusunda[52] Marx'ın fikirleri klâsik okulunkinden ayrılmaktadır.

Basit istihsal bahsinde zikrettiğimiz gibi, kapitalist iktisat sisteminin temel kuralı basit olmayıp genişleyen istihsaldir.

> Artık-kıymetin sermayeci sınıf tarafından şahsî istihlâkleri için olmayıp, istihsal yada yedekleri arttırmak amacıyla kullanılması, kapitalist istihsal çerçevesi içinde, genişleyen istihsalin temel unsurunu vermektedir[53].

Artık-kıymetin bütününün sermayeciler tarafından istihlâk edilmemesiyle meydana gelen tasarruf, istihsal uğruna yatırımlara ayrıldığı anda, basit istihsal taslağından sıyrılıp sosyal sermayenin genişleyen bir tempoda yeniden-istihsali haline varmış oluruz. Bu genişleyen istihsal = birikim meselesinin incelenmesi bizi Marx'ın büyüme teorisinin nüvesine götürecektir. Çünkü : «Sosyal sermayenin birikimi, esasında iktisadî sistemin tümünün büyümesini icabettirir.»[54].

Büyümenin edim olarak ortaya çıkabilmesi için elde edilen artık-kıymetin katma sermayeye, istihsal vasıtalarının birikimine ayrılması gerekmektedir. Böylece artık-kıymet bütün olarak sermayecilerin istihlâk mallarına harcanmayıp, yatırım malları ve emeğin satın alımına harcedilecektir. Artık bu durumda verilmiş bir ekonomi için sıfır net yatırımlardan değil, müsbet net bir yatırımdan söz edebiliriz.

Sosyal sermaye birikiminin meydana gelebilmesi, yani artık-ürünün genişleyen istihsale ayrılışı Marx'daki «gerçekleşme»[55] meselesinin halledilmesi ile mümkündür. Her şeyden önce, artık-ürünün piyasada mutlaka bir alış-verişin sonucu olarak para haline geçebilmesi ve bu para-sermayenin ileride istihsal vasıtalarının satın-

51 Marx, III - 32 - 33.

52 J. Robinson, «Marx and Keynes», *Collected Economic Papers*'in içinde. (Oxford : Basil Blackwell, 1951), s. 140.

53 R. Luxenburg, *op. cit.*, s. 108.

54 E. Mossé, *Marx et le Problème de la Croissance dans une Economie Capitaliste*, (Paris : Armand Colin, 1956), s. 71.

55 Marx, VIII - 153 - 176.

alımında kullanılması şarttır. Modern terminolojiye göre bu, mal akımları karşısında para akımları ayırımından başka bir şey değildir. Böylece genişleyen istihsalin istihsal cephesi kadar dolaşım cephesi de gözönüne alınmış olmaktadır. Marx'ın defalarca açıkladığı gibi, dolaşım meselesini şöyle görmek lâzımdır :

> A (sermayeci) elde etmiş olduğu artık - kıymeti satarak karşılığı dolaşımdan para çekmekte ve bunu biriktirmektedir. Öte yandan, A bu işlemden ötürü piyasaya meta sürmektedir. Bu da B', B", B"' (sermayeciler) nin piyasaya para sürmelerine ve karşılığı bahis konusu metaları satın almalarına yaramaktadır[56].

Fakat yukardaki durumun gerçekleşebilmesi, potansiyel-sermayenin üreten-sermayeye dönüşebilmesi için, önce genişleyen istihsal için elzem istihsal vasıtalarının üretilmiş olması, bundan başka da şimdiye kadar istihsal sürecinde genişleyen istihsalin yerleşmiş olması gerekmektedir[57]. (Bu son şart özellikle nazarî plânda basit istihsalden genişleyen istihsale geçişi kesin olarak reddetmektedir)[58]. Bu şartlar var olduktan sonra, yukarda işaret edildiği gibi,

> sermayecilerin bir kısmı devamlı olarak istenilen hacıma erişen virtüel para-sermayelerini üretici-sermayeye çevirirler, yani, artık-kıymetlerini para yaparak bu biriken para ile istihsal vasıtaları (sabit sermayelerine ek sermayeler — yatırımlar) satın alırlar. Ötekiler ise, virtüel para-sermayelerini biriltirmeğe devam ederler. Bu iki kategorideki sermayeciler *vis-à-vis* satıcı ve alıcı durumdadır[59].

Burada ele alınan A yada bir kısım sermayeciler gurubu, Marx'ın da söylemek istediği gibi tasarrufta bulunanları, B', B", B"' öteki sermayeciler gurubu ise yatırımlarda bulunanları belirtmektedir. J. Robinson'un da işaret ettiği gibi Marx,

[56] Marx, VIII - 156.

[57] Marx, VIII - 150.

[58] Marx'da basit istihsal, yukarda söylediğimiz gibi, Schumpeter'in çevrisel akımı gibi bir soyutlamadır. Her iki teoride de «çevri» kapitalist ekonominin değişmesinin açıklanması yolunda ilk yaklaşım olarak kullanılmıştır Bilindiği gibi Schumpeter'de de çevrisel akımdan evrime atlama meselesi üzerinde durulmamış, evrim yenilikler - müteşebbis - kredi üçlüsü ile başlamış varsayılmıştır. Ne Marx'da basit istihsalden genişleyen istihsale geçişte sermayecilerin,ne de Schumpeter'de çevrisel akımdan evrime sıçrayışta müteşebbislerin *dünyaya gelişleri* açıklanmamıştır.

[59] Marx, VIII - 154.

> tasarruf kararları ile yatırım kararlarının ayrı ellerde yapıldığını görmüştür... Marx'da tasarruf satın alma olmadan yapılan satışları, yatırımlar ise satışsız satın alımları göstermektedir[60].

Artık-kıymetin üretici sermayeye geçebilmesi için aranan şartlar zaten istihsal taslağı içinde vardır. Bu şartlar kapitalizmin öz bünyesinden doğmaktadır. Sosyal sermayenin birikimi, genel olarak, gelirin miktarına bağlı bir olay değildir. Kapitalist ekonominin bünyesinin varsaydığı genişleyen istihsal, istihsalin (gelirin) nicel büyümesiyle değil, bu gelirin birleştirici unsurlarının nitel değişmesiyle olabilir.

> Büyüyen bir hacimde istihsal, hasılanın büyüklüğüne bağlı değildir... Yalnız, verilmiş ürünün çeşitli unsurlarının farklı amaçlara ayrılması ve farklı bileşimlerde olması büyümeyi gerçekleştirmektedir[61].

Böylece «basit istihsalin bilinen unsurlarının nitel değişmesi»[62] ile sosyal sermaye birikiminin sağlanacağı söylenebilir. Dediğimiz nitel değişme sermayecilerin daima daha fazla artık-kıymet elde etmek gayretleri ile başvurdukları sermaye birikiminin bir vargısıdır[63].

Sosyal sermayenin birikimi hakkında yukarda söylediklerimizi daha iyi açıklamak için basit istihsal bahsinde kullandığımız taslağı buraya aktaralım :

$$Y_1 = C_1 + V_1 + S_1$$
$$Y_2 = C_2 + V_2 + S_2$$

Basit istihsalin gerçekleşmesi için şu eşitliklerin yerleşmesi icabediyordu :

$$Y_1 = C_1 + C_2$$
$$Y_2 = V_1 + S_1 + V_2 + S_2$$

[60] J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, (London : Macmillan Co., 1952), s. 48.

[61] Marx, VIII - 177.

[62] Marx, VIII - 177.

[63] Her ne kadar bu ifade nitel değişmenin kökeni hakkında bize açık bir bilgi vermiyorsa da, biliyoruz ki; Marx'da 1) kapitalizm çerçevesi içinde basit istihsal asla bahis konusu değildir. 2) Genişleyen istihsalin daha önce var olan genişleyen bir istihsale dayanması icabeder. Şu halde «nitel değişme» aslında kapitalizm kavramında ayrılamaz.

Yani :

$$C_2 = V_1 + S_1$$

Oysaki, genişleyen istihsalde birikim, sosyal ürünün nicel artışına bağlı olmayıp, ürünün bileşiminin nitel değişişine, yani kesimlerarası bağlantılarda ürün unsurlarının başka biçimde dağılımına bağlıdır.

Öyle ise, yukardaki eşitlikler genişleyen istihsal için şu şekilde bozulabilir :

$$Y_1 > C_1 + C_2$$

$$Y_2 < V_1 + S_1 + V_2 + S_2$$

Yani :

$$C_2 < V_1 + S_1$$

İlk denklemde Kesim I'in istihsal vasıtaları toplam çıkarı her iki kesimin istihsal vasıtaları toplam talebinden büyüktür. İkinci denklemde ise, Kesim II'in istihlâk vasıtaları toplam çıkarı her iki kesimin istihlâk vasıtaları toplam talebinden küçüktür. Öyle ise, Kesim I'in istihlâk malları talebi Kesim II'nin sabit sermaye talebinden büyüktür[64]. Yani Kesim I'de aşırı-istihsal (fazla-ürün) vardır. İşte Kesim I'in bu fazla - ürünü aynı kesimde ek sabit ve değişir sermaye yatırımlarına dağıtılacaktır. Bu fazlanın ek sermaye yatırımlarına dağıtılışının sebebi ferdî sermayecilerinin birikim eğilimleri incelenirken görülmüştü. Bunun nedenini kapitalist istihsal sürecinden doğan, sermayecilerin kâr peşinde koşma gayelerinde aramıştık.

Kesim I, istihsal vasıtaları üreten bölümde durum bu iken Kesim II'nin, yani istihlâk vasıtaları üreten bölümün sermayecileri de sermaye birikimine yönelmek zorundadır. Kesim I'de sabit sermayedeki yatırıma orantılı olarak değişir sermayede bir artış olduğundan[65] ve bu artan V_1 'in yeni artık-kıymet yaratarak sermayecilerin istihlâk fonlarını arttırdığından, Kesim II 'nin sermayecileri için sermaye birikimine başvurmak zorunlu ve mümkündür. Yatırımlar ve yeni işçi celbi için gereken kıymet fazlası kendi kesimlerinin artık-kıymetinden sağlanır.

[64] Marx, VIII - 191.

[65] Marx bütün genişleyen istihsal taslağı boyunca sermayenin organik bileşimini $q = C/V$ her iki kesimde sabit farzetmiştir.

Marx'ın büyüme analizine (*via* birikim) temel teşkil eden bu açıklamayı kesimlerarası davranış denkleriyle belirtmek faydalı olacakdır.[66] Bu suretle Marx'da istihlâk ve tasarruf fonksiyonunun aldığı şekiller rahatlıkla incelenebilir.

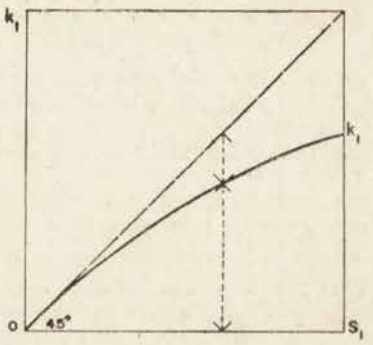
Diyoruz ki; Kesim I'in sermayecileri sermaye birikimine gitmeğe mecburdur. Bu ise ancak elde ettikleri artış - kıymetten şahsî istihlâkleri kısılarak başarılır. Marx'ın konutuna göre, işçiler gelirlerinin hepsini istihlâk etmektedir. r_1 Kesim I'in işçilerin istihlâkı; k_1 Kesim I'in sermayecilerinin istihlâkı olsun. Öyle ise :

$$r_1 = V_1$$
$$k_1 = f\ (S_1)$$

Her iki gurubun istihlâkleri toplamı R_1 ise :

$$r_1 = V_1 + f\ (S_1)$$

$r_1 = V_1$ olduğundan Marx'da ki istihlâk fonksiyonunu sadece sermayeciler için incelemek mümkündür. Burada k_1 artık - kıymetin pozitif bir fonksiyonudur. Tasarruf ise artık - kıymet içinde kalıntı olarak arttırılmaktadır (Şekil-II) de açıortayı bize artık - kıymetin tamamının sermayeciler tarafından istihlâk edildiğini göstermektedir. Şu halde bu doğru ancak basit istihsal için geçerlidir. Fakat genişleyen istihsale gittiğimiz müddetçe istihlâk bu doğrudan uzaklaşacaktır. Şekilde görüldüğü gibi Kesim I'in sermayecilerinin tasarrufu istihlâk eğrisi ile 45° lik doğru arasında kalan kısımdır.

Şekil — II

Kesim II'deki duruma gelince: Buradaki sermayecilerin istihlâk fonksiyonu genişleyen istihsal taslağına uygun olarak, daha ziyade

[66] Davranış denklemlerinin Marx'a uygulanışı hakkında bakınız : L. Klein, «Theories of Effective Demand and Employment», *Readings in Economic Analysis*, (Cambridge: Addison - Wesley Press, 1950) Yayan: R.V. Clemance, cilt I. E. Domar, «Capital Accumulation and the End of Prosperity» *Econometrica*.

pasiftir. Onların istihlâkı $k_2 = S_2 - I_2 - V_2$[8] olduğundan bir kalıntıdır[67]. Kesim II'nin birikimi Kesim I'in istihlâk artışına bağlı olduğu için bu kesimde — istihlâk vasıtaları üreten kesim — bir istihlâk fonksiyonundan bahsedilmeyip, belki de bir tasarruf fonksiyonundan söz edilebilir. (e_2) bu kesimin tasarrufu, (g_1) de Kesim I'in istihlâk malları talebinin büyümesi ise :

$$e_2 = q\ (g_1)$$

Kesim II'nin sermayecilerinin istihlâki k_2 ise,

$$k_2 = S_2 - e_2$$

$$k_2 = S_2 - q\ (g_1)$$

Bu kesimin işçilerinin istihlâkı,

$$r_2 = V_2$$

Öyle ise Kesim II'in toplam istihlâkı :

$$R_2 = V_2 + [S_2 - q\ (g_1)]$$

Ekonominin toplam istihlâki ise :

$$R = V + f\ (S_1) + [S_2 - q\ (g_1)]$$

Bu denkleme göre her iki kesimin işçilerinin istihlâkleri (V) verilmişken ekonominin toplam istihlâkini Kesim I sermayecilerinin istihlâk eğsinimleri ve yine bu kesimde gelişen istihlâk hacmi tayin etmektedir.

Eğer $Y = R + E$ formülünde yukardaki R 'yi yerine kor ve $Y = C + V + S$ dersek :

$$E = C + e_1 + q\ (g_1)$$

Bu denkleme göre verilmiş bir ekonominin toplam tasarrufu sabit sermayenin yıpranma payı ile ham maddelerin değeri *artı* kalıntı olarak Kesim I 'in sermayecilerinin tasarrufları *artı* Kesim I 'in istihlâk artışlarının bir fonksiyonu olarak değişen Kesim II 'nin tasarrufuna eşittir. «Marx'ın sisteminde yatırım hacmi artık-kıymet hacmiyle belirtilmekte... yani kârdan ardakalan tasarruf haddi yatırım haddini tayin etmektedir»[68].

[67] L. Klein, *op. cit.*

[68] J. Robinson, «Marx and Keynes», adı geçen *papers*'in içinde, s. 140.

Genişleyen istihsal taslağında Marx daima tasarrufları yatırımlara eşlenik farzetmektedir. Çünkü, taslak sermayenin birikim sürecinde ekonominin yatırım ve istihlâk kesimlerine bölünüşü ile aynı orantıda olmak üzere gelirin istihlâk ve tasarrufa ayrıldığını kabul etmiştir. Taslağın gösterdiği gibi, bu dengeli durumun gerçekleşmesi normaldir. Marx analizini, Marshall'ın uzun-süre normal fiatlarına benzer, metaların, kıymetleri üzerinden mübadele edildikleri esasına dayanarak yapmıştır[69]. Marx'ın analizinden «parametrik uyuşmalar» hariç tutulursa, —ki genişleyen istihsal taslağında böyle olmaktadır— ne Luxenburg'un korktuğu gerçekleşme meselesinin kendisini hissettirmesinden, ne de yatırım tasarruf eşitliğinin bozulacağından korkulur.

Marx'da sermayeci - müteşebbislerin yatırıma gidiş sebeplerini ararken bunların bir yandan fazla artık - kıymet elde etmek uğruna olduğunu ve öte yandan rekabet kanunlarının etkisi ile zorlandığını görmüştük. Marx'da yatırımlar deyimi asıl yatırımları (sermaye stokuna net eklemeleri) için aldıktan başka yeni emek - gücü için yapılan harcamaları da kapsamaktadır. Demiştik ki, Kesim I 'in birikime yönelen sermayecileri artık - kıymetlerinden bir kısmını tasarruf yolu ile yatırımlara aktarırlar. Kesim II 'nin sermayecileri de bundan türev olarak yani yatırımlara gideceklerdir. İşte verilen hasılaya yapılan bu net eklemeler kapitalist ekonominin büyümesini sağlayacaktır.

$$Y_1 = C_1 + I_1 + V_1 + V_1^s + k_1$$

$$Y_2 = C_2 + I_2 + V_2 + V_2^s + k_2$$

İstihsal ve istihlâk kesimleri için (I) yatırımları; (V^s) ek emek satın alımlarını; (k) ise sermayecilerin istihlâkini göstermektedir. Bu denklemlerde şunlar belirtilmektedir: 1) Birikim ile her iki kesimin sabit sermayeleri $I_1 + I_2$ lık bir artış göstermektedir; 2) yine birikme ile birlikte işçilerin istihlâklerinde $V_1^s + V_2^s$ lık bir çoğalma olmuştur; 3) gelecek istihsal döneminde emeğin sömürülme haddi değişmez ve birime eşit kabul edilirse, her iki kesimde yaratılacak artık - kıymet hacmi $V_1 + V_2$ olmayıp, $V_1+V_1^s+V_2+V_2^s$

[69] Shigeto Tsuru, «Keynes versus Marx: The Methodology of Aggregates», *Post - Keynesian Economics*, (London: New Brunswick, 1954). Derleyen: K. Kurihara, s. 333.

büyüklüğünde olacaktır. Genişleyen istihsal bahsine girerken söylediğimiz gibi her iki kesimde, talep-arz eşitliğinden dolayı denge hasıl olacaktır.

Yani; Birikimden sonraki toplam istihsal vasıtaları talebi = Birikimden sonraki toplam istihsal vasıtaları arzı,

Birikimden sonraki toplam istihlâk vasıtaları talebi = Birikimden sonraki toplam istihlâk vasıtaları arzı,

Bundan ötürü[70] :

$$C_2 + I_2 = V_1 + V_1^s + k_1$$

Tıpkı basit istihsal taslağında gördüğümüz gibi sürçmelere uğramadan ahenkli bir şekilde ilerleyen genişleyen istihsalde Kesim I in işçi ve sermayecilerinin istihlâki, Kesim II'nin sabit sermayesi ve yatırımlarının toplamına eşittir. Böylece Kesim II, Kesim I'e ihtiyacı olan istihlâk mallarını verecek, kendisi de karşılığında C_2, hem de yeni yatırımlar miktarı I_2'lik sermaye malı satın alacaktır.

Bu taslağa bir nevi ilkel «girer-çıkar» örneği olarak bakan O. Lange'ye göre « iki kesim arasındaki zorunlu denge $C_2 + I_2 = V_1 + V_1^s + k_1$ denklemi ile açılanabilir»[71]. Böyle bir durum ekonomiyi dengeli büyüme haline sokacaktır. Dengeli büyüme (aynı-karar büyüme) Marx'ın benimsediği varsayımların bir vargısı olmaktadır. M. Dobb'un da[72] işaret ettiği gibi bu varsayımların sağlamlığının incelenmesi bize Marx'ın buhranlar teorisinin esasını verecektir. Marx'a göre genişleyen istihsal süreci esnasında yeni yatırımlar sermayenin organik bileşimini bozmamakta ve istihsal sabit hadlerde ilerlemektedir[73]. Ayrıca, istihlâk vasıtaları üreten kesimin

[70] Bu dengeli durum için bakınız: S. Tsuru, *ibid.* P. Sweezy, *op. cit.*, Appendix A. O. Lange, «Quelques observations sur l'analyse imput - aotput», *Cahiers de l'I.S.E.A.*, Jan. 1957.

[71] O. Lange, *ibid.*, s. 35 - 36.

[72] M. Dobb, «Economic Crisis», *op. cit.*, s. 106.

[73] Profesör M. Dobb Marx'ın bu taslağında yatırımların Hawtrey anlamında «genişleten» olup, «derinleten» olmadığına işaret etmektedir. Bunun dışında Marx her iki usulden de bahsedip işçilerin bazen işe alınıp «genişleten», bazan yol verilip «derinleten» sermaye hareketleri ile yöneltildiklerini söylemektedir. (III - 127). Aynı anlamda: K. H. Popper, *The Open Society and its Ennemies*, (London : Routledge - Sons, 1945) Cilt II. s. 168. B. S. Keirstead, *op. cit.*, s. 92.

sermayecilerinin istihlâk eğsinimlerinin bağımlı oluşu ve tasarruflarını istihsal vasıtaları üreten kesimin artan istihlâk malları ihtiyacına bağlamaları da Marx'ın sisteminin zaman içinde dengeli ve ahenkli bir şekilde gelişmesini sağlamaktadır.

J. Robinson, Marx'daki sürçmesiz büyümeyi şu şekilde ifade etmektedir :

> Her kesimin istihsal kapasitesi, sermaye stoku ve bundan ötürü gelir, yatırım ve istihlâk hadleri aynı orantıda gelişmektedir... Öte yandan, örnekteki şartların temin edilebilmesi için tasarrufun gelire oranının her an toplam istihsal kapasitesi, yatırım ve istihlâk malları arasındaki bağıntı ile uyuşması ve bunun zaman içinde sabit kalması lâzımdır. Bu şart efektif talebin toplam çıkarlara ayak uydurarak gelişebilmesini sağlayacaktır[74].

Böylece istihsal hacmi, yatırımların teminatı altında devamlı ve aynı-karar bir büyüme haddinde ilerleyecektir. Ekonomik bütünün bu şekilde davranışı ile Marx'ın taslağı Harrod-Domar[75] örneğini andırmaktadır[76].

Marx'ın genişleyen istihsal taslağının belirttiği bu dengeli durum, bazı iktisatçıların yorumlarında büyümenin gerçekleşebilmesi için dengesizliğin esas oluşu gibi bir hal almaktadır. E. Mossé'ye göre, «sosyal sermayenin birikimi için iki kesim arasında devamlı bir dengesizliğin olması lâzımdır.»[77]. Yani, ekonominin gelişerek ilerlemesindeki her merhale için

$$C_2 + I_2 \neq V_1 + V_1^s + k_1$$

olması gerekmektedir. Böyle bir durum ancak genişleyen istihsal için önşart $C_2 < V_1 + S_1$ ile birikim süreci esnasındaki $C_2 + I_2 = V_1 + V_1^s + k_1$ nın birbirine karıştırılması ile mümkün olabilir.

[74] J. Robinson «The Model of An Expanding Economy», *Economic Journal*, March 1952.

[75] Harrod, *op. cit.*, s. 77-100. E. Domar, «Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment», *Econometrica*, Apr. 1946. «Expansion and Employment», *American Economic Review*, Mar. 1947. Bakınız Domar'ın büyüme hakkındaki makalelerinin toplamına: *Essays in the Theory of Economic Growth*, (New York: Oxford University Press, 1957).

[76] Marx'ın Harrod ile mukayesesi için eke bakınız. Ayrıca Marx'ın aynıkarar büyüme taslağının modern görüşle incelenmesi hakkında, P. A. Samuelson, «Wages and Interest: A Modern Dissection of Marxian Economic Models», *American Economic Review*, Dec. 1957, s. 895.

[77] *op. cit.*, s. 71.

Marx, tabiatiyle taslağındaki aynı-karar büyümeyi açıklarken buradaki dengenin bir soyutlama neticesi olduğunu, yani salt istihsal güçlerinin istihsal bağıntılarından ayıklanmış şekli ile ele alındığını bilmekteydi. Nitekim, «kapitalist istihsalin ilkel şartlarında böyle bir dengeye tamamen ihtiyarî kaydiyle bakmak yerinde olur.»[77] demekle bir istihsal gücü olan sosyal sermayenin dengeli olarak büyüyebileceğini, fakat bunun kapitalizme has belirli istihsal bağıntılarından dolayı gerçekleşemiyeceğini göstermek istemiştir.

Burada hemen şunu kaydedelim ki, Marx'gil büyüme metodolojisindeki istihsal güçlerinin istihsal bağıntılarına önceliği ilkesi, daha ufak bir plân üzerinde olsa bile, genişleyen istihsal taslağında da kendisini göstermektedir. Yukarda basit istihsali incelerken bu taslağın istihlâk-yönlü oluşuna işaret etmiştik. Bunun aksine genişleyen istihsal sürecindeki taslak; 1) ancak Kesim I'de artık-ürünün varlığından dolayı birikimin ortaya çıkabilmesi, 2) Kesim II nin sermayecilerinin birikim üzerinde doğrudan doğruya *inisiatif*'lerinin bulunmayışından ötürü, *istihsal-yönlü* olmaktadır. Örnek istihsal vasıtaları üreten kesimin önderliğini ve bu kesimin büyümeye önayak oluşu fikrini savunmaktadır[79]. Yine bu örnekte istihlâk vasıtaları üreten kesim istihsal vasıtaları üreten kesime bağlı bir uydu durumunda olup, birinci kesimin büyüme haddini izliyerek gelişmektedir. Şöyle ki, ekonominin bütünü gözönüne alındığında sosyal sermaye birikiminde itici kuvvetin istihsal olduğu, istihlâkin ise talî bir rol oynadığı görülmektedir. «İstihsal gerçek bir çıkış noktası, bunun bir vargısı olarak da hâkim unsurdur.»[80]. Bundan dolayı da Marx'a göre; «*İstihsal istihlâki istihsal eder*»[81].

[78] Marx, VIII - 158.

[79] Aynı fikirde olan: A. Lowe, «Structural Analysis of Real Capital Formation», *Capital Formation and Economic Growth*, (Princeton: 1955) içinde, s. 591. E. Domar, «A Soviet Model of Growth», *op. cit.*,'in içindeki makale. Domar, G. A. Fel'dman'ın Marx varî büyüme örneğinden bahsederken sermaye malları üreten kesim ile istihlâk mallar üreten kesim arasındaki bağlantılara yeteri kadar yer vermektedir.

[80] Marx, *Critique...*, «*Appendice*», *s. 278.*

[81] Marx, *ibid.*, «Appendice», s. 276, (*İtalik* benimdir).

B — EMEK :

Kapitalist büyüme sürecinde gelişen istihsal güçlerinin diğer bir unsuru emek-gücüdür. Kapitalist istihsalde emek gücü talebi sermaye birikimi artışının yarattığı değişir sermaye ile sınırlanmaktadır.

> Sermayenin artışı değişir sermayenin artışını gerektirir... Sermayenin organik bileşimini sabit farzedersek, emek talebi birikimle birlikte ilerliyecek, hiç olmazsa toplam sermaye ile aynı orantıda çoğalacaktır[82].

Madem ki kâr hırsı ile pusatlanmış sermayeciler yatırımlar yoluyla birikimi arttırmaktadır, buna bağlı olarak emek-gücü talebi de sürekli olarak artacaktır. Şu halde, sermayenin birikimi, proletaryanın artışı demektir[83]. Sermaye birikimi ne kadar fazla ise işçi kütlesi de o kadar çok olacaktır.

Her ne kadar, kapitalist istihsalde emek talebi, mutlak olarak sermaye birikimi ile beraber ise de, birikim sürecinde değişir sermayenin sabit sermaye karşısındaki durumundan dolayı bu talep nisbî olarak azalmaktadır.

> Efektif emek talebi yalnız değişir sermayenin miktarı ile değil, aynı zamanda değişir sermayenin ortalama artışı ile de belirtilmektedir. Emek arzı bu durumda normaldir. Eğer değişir sermaye, ortalama artış haddinin altında gidiyorsa, bu ana kadar normal olan emek arzı anormal, aşırı bol bir duruma düşer. Bunun sonucu sermaye sürecinde ücretli sınıfın bir kısmının işe yaramaz hale gelişi ve varoluş sebeplerinin ortadan kalkışıdır. Birikimin ilerlemesiyle birlikte bu durum devamlı olarak tekrar ediyorsa ortaya aşırı-nüfus çıkmaktadır[84].

Bu ifade kapitalist istihsal sürecinde kullanımın takındığı gerçek durumu gösterir. Her ne kadar, Marx genişleyen istihsal taslaklarını «sabit organik bileşim» varsayımı üzerine kurmuşsa da, *Das Kapital*'in çeşitli yerlerine serpiştirilen kullanım meselelerinden nisbî aşırı-nüfus (= işçi yedek ordusu) analizini sermaye birikiminin artan organik bileşimlerde oluşu varsayımında yaptığı anlaşılır. Kapitalist istihsalde genişleyen istihsalin artan organik bileşimle[85] yapıldığını farzedersek,

82 Marx, IV - 80.
83 Marx, IV - 81.
84 Marx, IV - 111.
85 Klâsik deyimle azalan verimlilik kanunundan dolayı sermaye katsayısı artmaktadır.

değişir sermayenin orantılı olarak azalma kanunu ve bununla uyuşan nisbî azalan emek talebi, düşen bir orantıda mutlak değişir sermaye (mutlak emek talebi) nin artışına sebep olur. Yani nisbî bir aşırı-nüfus[86].

yaratılmış olur. Görüldüğü gibi buradaki aşırı-nüfus kavramı mutlak anlamda olmayıp, nisbî anlamda kullanılmıştır. Çünkü Marx'ın iktisadî büyüme analizini ilgilendiren, üretici güçler içine alınabilecek olan «nüfus» olmayıp, «kullanım» dır. Kapitalist istihsalde sosyal sermaye birikimi için gerekli olan işgücü hacmidir. Birikim-kullanım arabağıntısı kapitalist istihsal güçlerinin gelişmesini sağlamaktadır. Bundan dolayı, Marx'ın sisteminde nüfusun iktisadî büyüme ile ilişiği açık olarak gözükmemektedir[87]. Tabiatiyle, nüfusun artış oranına göre nisbî aşırı-nüfusun artış imkânları çoğalmaktadır. Fakat gerçekte, Marx'daki aşırı nüfus meselesi hem azalan, hem sabit, hem de artan bir nüfusla bağdaştırılabilir.

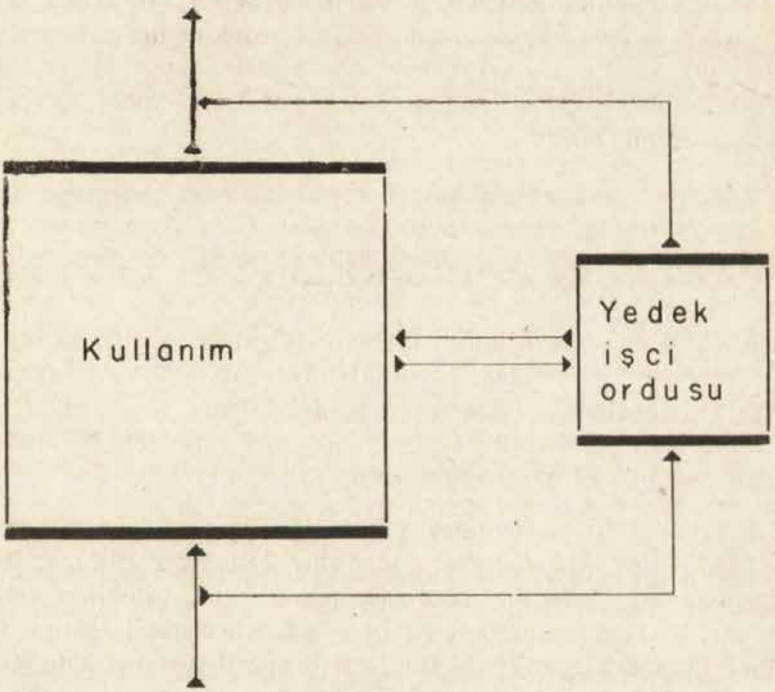
Marx'gil edebiyatta nisbî aşırı-nüfusun bir adı da «yedek işçi ordusu» dur. Kapitalist istihsal sürecinde yedek ordunun ortaya çıkış sebebini birikimin gelişmesinde, bu birikimin makina ile gerçekleşmesinde ve nihayet makinanın emeği koğmasında aramak lâzımdır. Gözlem tarzı Ricardo'nunkinin aynıdır. Makina kullanılmaya başlayınca emek gücü işsiz kalmaktadır (yedek ordu). Makineli istihsal emeğin aleyhine olarak sermayenin organik bileşimini arttırmaktadır. Buna göre, istihsal süreci gittikçe sermaye-kullanımlı, emek-tasarruflu olmaktadır. Kapitalist istihsal güçlerinin gelişmesi esnasında emek talebi sermaye talebi artışlarını aynı hadlerle takip edemez. Emek talebi nisbî olarak gün geçtikçe düşmektedir. Nitekim, işçi yedek ordusunun oluşumu kaçınılmaz bir olaydır. Öyle ise, bir istihsal gücü olan emek kapitalist istihsalde çoğunlukla eksik-kullanım seviyesinde kalmağa mahkûmdur. Çoğunlukla diyoruz çünkü, sermaye-derinleten hal için buna benzer bir durumun muhakkak yaratılacağı, fakat sermaye birikiminin sermaye-genişleten yolda olduğu vakit eksik-kullanımın yeni açılan sanayi ile ortadan kalkacağı iddia edilmektedir[88]. Böyle bir usavurma Marx vâri mantık için akla yatkın olabilir. Çünkü iktisadî dalgalanmala-

[86] Marx, X - 111, 138.

[87] Demografik büyüme ile iktisadî büyüme arasındaki ilintilerde aksi kanıda olanlar, bugün için çoğunluktadır, A. H. Hansen, «Economic Progress and Declining Pupulation Growth», *Readings in Business Cycle Theory*, (London: George Allen-Unwin, 1954), Yayan : G. Haberler, içinde.

[88] Popper, *op. cit.*, Cilt II, s. 168. Bu bahis için dip - not 73'e bakınız.

rın elverişli anlarında yeni kurulan sanayi, katma emek talebini kamçılayacaktır. Birikim arttıkça, eğer sermaye genişliyen bir yolda ilerliyorsa, yedek ordu kendisini tüketmeğe koyulacaktır. Zaten ilk yaklaşım olarak, sonsuz gelişme istidadında olan sermaye birikimi karşısında, yine ilk yaklaşım olarak yedek ordunun varoluş sebebi her vakit sorulabilir. Mantıkça yedek ordunun *ad infinitum* gelişen sermaye birikimi ile ortadan kalkması gerekir. Kanımızca, Marx hiç bir zaman her-halde-var bir işçi yedek ordusu analizi yapmamıştır. Onda yedek işçi ordusu iktisadî dalgalanmalara bağlı olup bazen artan, bazen azalan seyir göstermektedir. «Bazen sermayenin aşırılığı... arzedilen emeği nisbî olarak yetersiz kılar... Bazen de birikimin yavaşlaması ...arzedilen emeği bol kılar»[89].

Taslak — 1

Yukardaki[90] taslakda iki kutu sırasiyle «Kullanım» ve «Yedek işçi ordusu» hacimlerini vermektedir. Kutular arasındaki oklar ise

[89] Marx, IV - 89.

[90] Şekil değiştirmelerle P. Sweezy'nin adı geçen eserinden alınmıştır, s. 91.

giren ve çıkan işçi akımlarını göstermektedir. Kullanıma sokulan işçiler ya aşağıdaki kapıdan girmekte (yani çocukluk çağlarını bitirenler istihsal sürecine katılmağa başlamışlardır), yada işçi yedek ordusundan gelmektedir. Kullanımı terkeden işçiler ise yukardaki kapıdan dışarı çıkmaktadır (ölüm, yaşlılık, işbırakma gibi), yada yedek işçi ordusuna katılmaktadır. Eğer, bahis konusu edilen iki kesimde birikim sabit sermaye katsayısı ile sermaye-genişleten yolda yapılıyorsa, yedek ordu kutusu boşalacaktır.

Kapitalist istihsalde, iktisadî büyümeyi sağlıyan üçlü istihsal güçlerinin birbirlerini pekiştirerek geliştiklerini biliyoruz. Bu arada emek de kendine düşen ödevi görecektir : «Birikim, aşırı-nüfusu yaratsa bile, bu aşırı-nüfus sırası gelince birikimin bir nevi kaldıraçı, kapitalist istihsalin gelişme şartlarını belirten bir etken olacaktır.»[91]. Öyle ise, sermaye birikimi ile işçi yedek ordusu arasında sıkı bir bağlılık vardır. Bu ordu, kullanım meselesinden dolayı, sermaye ve birikime bağlıdır. Ancak yedek ordu sayesinde, sermayenin birikimi sağlanacaktır.

> Bu yedek ordunun varlığı, bunun faal hizmetlere bazen kısmen, *bazen de tamamiyle katılışı* iktisadî faaliyetlerin normal, yüksek gerilimli, buhranlı yada durgun safhalarını içine alan modern sanayideki duruma göre değişecektir[92].

demekle Marx yedek ordunun iktisadî dalgalanma safhalarına uyarak değiştiğini göstermek istemiştir. İktisadî yükseliş safhasında yedek ordu azalacak, *boom* şartları daha fazla emek gücü kullanılmasını icabettirecektir. Dalgalanmaların iniş dönemlerinde ise iktisadî faaliyet duracak yedek ordu yükselecektir[93].

Sanayi dalları ve firmalar, yerine göre işçilere işvermekte yada yolvermektedir[94]. Bu işverme, yolverme «Ricardo Etkisi» denilen olayla ortaya çıkarsa da, uzun-süre içinde emek talebinin artacağı Marx'ça kabul edilen bir gerçektir. Fakat bu emek talebinin nüfus miktarı ile kısıtlanacağı düşünülürse kapitalist istihsalde gelişen sermaye birikimine engel tek unsurun emek-nüfus olduğu anlaşılır. «Zamanımızda birikimin ilerlemesi nüfusun doğal sınırı ile çatış-

91 Marx, IV - 113, 114.
92 Marx, IV - 114. *(italik* benimdir).
93 Marx, IV - 121.
94 Marx, IV - 127.

maktadır.»[95]. Genişleyen istihsalde sermaye birikiminin sonsuz gelişmesine engel olan tek istihsal gücü emek-nüfus miktarıdır. Yedek ordunun bununla bir ilişiği yoktur, çünkü elverişli *boom* şartları varsayımı altında bu ordu tükenecektir. Tam-kullanıma varmadan, genişleyen istihsalin gerektiği büyüme hadlerini sağlamak mümkünse de, tam-kullanım eşiğinin aşılmasiyle, birikimde israr edilirse ücretlerin yükseleceği tabiidir. «Birikim arzı emeğin olağan arzını aşarsa o vakit ücretler yükselen bir seyir takib eder »[96]. Sermaye birikimi arzedilen emek gücünü aşmak eğiliminde ise, ücretler tabiatiyle yükselecektir[97]. Bunun ilk vargısı kârların düşmesi ve birikimin durdurulmasıdır[98]. Fakat, şunu unutmamak lâzımdır ki, uzun-süre analizinde «emeğin fiatı asla kapitalist sistemin emrettiği ve artan bir hadde ilerleyen istihsalin icabettirdiği hudutları»[99] geçemiyeceğinden Marx'ın emek analizinde ücretlere ait parametrik uyuşmaların oynadığı rolün zayıflığı ortaya çıkmaktadır. Ücretler ancak kısa-süre analizinde emek-gücünün durumunu belirtmektedir[100]. Uzun - süre içinde emekle sermaye birikimi arasındaki ilinti kendisini yedek ordu şeklinde göstermektedir. Bu ordunun varlığı, ilk yaklaşım olarak, birikimin gelişmesi için gerekli bir etken ise de, kapitalist istihsal sürecinde tam-kullanım eşiğinin açılması ile sermaye birikiminin sonsuz artışı engellenecektir.

C — YENİLİKLER :

Marx'da büyüme haddi trendini belirten faktörlerden üçüncüsünün teknolojik buluş ve yenilikler akımı olduğunu söylemiştik. Hatta B. S. Keirstead'e[101] göre «Marx'da sistemin itici gücü yeniliklerdir.»

Bilindiği gibi, Profesör J. Schumpeter yenilikleri içsel bir değişme unsuru olarak kabul etmiş ve bunu kapitalizmin büyümesinde beraberce payı olan diğer iki unsurun (müteşebbis ve kredi)

95 Marx, IV - 114.

96 Marx, IV - 81.

97 Ücretler hakkındaki parametrik uyuşmalar için bakınız : J. Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, (Oxford : Basil Blackwell, 1952), s. 229.240.

98 Marx, IV - 89.

99 Marx, IV - 91.

100 Marx, IV - 128.

101 *op. cit.*, s. 90.

önüne almıştır[102]. Schumpeter yenilikleri genel olarak, «yeni bir istihsal fonksiyonu bulmak»[103] şeklinde tanımlamıştır. Buna göre yenilikleri, zaman birimi başına üretici hizmet girerlerini yeniden bileştirme, şeklinde anlamak lâzımdır. Her ne kadar Marx'da yenilikler anlayışı, bir yandan teknik ilerlemeler üstüne kuruluşu, öte yandan sadece emeğin verimine bağlı oluşundan dolayı, Schumpeter'inkinden farklı ise de yukardaki yenilikler tanımından pek de ayrılmamaktadır.

Marx'a göre teknik ilerleme yada

> istihsal güçleri ve emeğin verimliliğinin arttırılması denince akla genel olarak metanın istihsali için sosyal olarak gereken zamanı kısıp, daha az emekle daha fazla kullanma değeri yaratmak uğruna istihsal usullerinde yapılan bir değişme gelmektedir[104].

Fakat Marx ve Schumpeter arasında ilk bakışta gözüken bu benzerlik aldatıcıdır. P. Sweezy'nin[105] de belirttiği gibi, Schumpeter vari bir sistemde kârlar yenilikler sürecinden, oysa Marx vari bir sistemde, tersine olarak, kâr sürecinden yenilikler doğmaktadır. İlk halde, müteşebbis-sermayeci fonksiyonu icabı yeniliklere baş vurmakta, kâr türevsel olarak meydana gelmektedir[106]. İkinci halde ise, sermayeci-müteşebbisler daima yenilikleri uygulamak zorundadır: Çünkü, teknik yeniliklerin verilmiş istihsal dalına uygulanması ile emeğin verimliliği arttırılacak, bu da nisbî artık-kıymet hacmini, müsbet olarak etkiliyecektir. Sermayeci-müteşebbislerin tek amacı çoğalan miktarlarda artık-kıymet[107] (kâr) elde etmek olduğundan, sermayeciler yenilikleri *ancak* kârını arttırmak için yapacaktır. Yoksa yenilikleri yenilikler yapmak için yapmıyacaklardır. Marx'a göre, «teknik ve sosyal istihsal şartları, yani istihsal tarzı değişince ancak bu şekilde emeğin verimliliği arttırılır ve böylece emekgücünün kıymeti düşürülüp yeniden-istihsali için gereken zaman

102 *op. cit.*,

103 *Business Cycles*, (New York, London : Mc-Graw-Hill, 1939), cilt - I, s. 87.

104 Marx, II - 208.

105 «Profesör Schumpeter's Theory of Innovations», *Review of Economic Statistics*, Feb. 1943.

106 Büyümede yenilikleri bu şekilde görenler arasından bakınız : W.W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, (Oxford : Clarendon Press, 1953), Bölüm I.

107 Gerekli emek zamanının kısaltılması ile gerçekleşen artık-kıymet.

kısaltılır.»[108]. Bahis konusu zamanın kısaltılmasının bir sonucu olarak yeniliklere giden sermayeciler eskisine göre aşırı bir artık-kıymet kazanmış olacaklardır. Marx'çı edebiyatta bu artık kıymete «nisbî» vasfı verilmektedir. «Nisbî artık-kıymet emeğin verimliliği ile doğru orantılı olarak oynamakta, onunla birlikte inip çıkmaktadır.»[109].

Demek ki, sermayeci-müteşebbisler artık-kıymet peşinde koşarlarken «daha fazla»nın çabası ile yeniliklere, yani Marx'ın diliyle teknik ilerlemelere yöneleceklerdir. Bu amaca erişmek için sermayeci,

> emeğin üretici gücünü arttırarak meselâ, gömlek fiatını indirip böylece emek gücü kıymetini düşürmek istemektedir. Böyle bir şeyi ancak daha fazla artık-kıymet elde etmek için yapacaktır[110].

Her hangi bir firmanın istihsal işleminde kullandığı girerleri, belirli bir anda, C (6) + V (6) = 12 olsun. Bu firma yukarda işaret edildiği gibi, kâr kaygısiyle hareket ettiği müddetçe kazandığı artık-kıymete bir de nisbî artık-kıymet eklemek isteyeceğinden yeniliklere başvurarak istihsal fonksiyonunu değiştirmeğe çalışacaktır. Varsayalım ki, firmanın yeniliklerden sonraki girerlerinin durumu kıymet olarak C (6) + V (3) = 9 dur. Burada görüldüğü gibi emek birimi başına sermaye tutarı çoğalmakta ve girerlerin toplam değeri bir düşüş kaydetmektedir. Tabiatiyle her teknik ilerlemeyi yukarda yapıldığı gibi emek-tasarruflu şeklinde göstermek doğru değilse de böyle bir varsayımda bulunmak gayri meşru sayılmayacaktır. Öte yandan, bahis konusu firmanın piyasada tek olmadığı düşünülürse yeniliklerin uygulanması ile elde edilecek nisbî artık-kıymetin, kıymet fiata eşittir varsayımı altında, bir yandan fiata, öte yandan firmanın sermayesinin organik bileşimine bağlı olduğu gözükecektir. Yani mutlak artık-kıymetten başka firmanın kârı, sosyal girerler değeri *eksi* firmanın organik bileşiminden doğan girerler değerine eşit olmaktadır. Bu husus Marx'da şöyle açıklanmaktadır.

> Bir malın kıymeti sadece o malın kendi kıymetine bağlı olmayıp, o malın sosyal kıymetine bağlıdır. Yani kıymet özel bir hal ile değil, tersine ortalama emek zamaniyle tayin edilmektedir. Eğer yeni

108 Marx, II - 209.
109 Marx, II - 215.
110 Marx, II - 210.

usuller kullanan sermayeci metayı sosyal kıymetinden satarsa bu halde kendi kıymetinin üstünde satmış olacak ve böylece «extra» bir kıymet yaratmış olacaktır[111].

Bu ifadeyi daha iyi inceleyebilmek için diyelim ki, her firma aynı malı istihsal ederken, ayrı sermaye organik bileşimi kullanmaktadır. Buna göre firmaların uyguladıkları yenilikler $\frac{C}{V}$ oraniyle ölçülmektedir. Marx, türlü organik bileşiklere sahip firmaları «üstün bileşimli» ve «düşük bileşimli» firmalar olarak ikiye ayırmaktadır[112]. $\frac{C}{V}$ ne kadar yüksek olursa, firmaların üstün ve yeniliklere-gider olduğunu söyleyebiliriz. Aksi ise düşük ve yenilikleri kabul etmeyen firmalardır. Bundan başka, farzedelim ki, en düşük bileşimli firmanın (= marjinal firmalar) ferdî kıymeti malın sosyal kıymetini belirtmektedir. Bütün bu söylediklerimize dayanarak aşağıdaki tabloyu çizebiliriz :

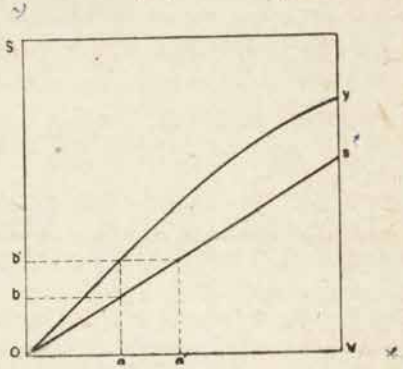
Firmalar	*Organik Bileşim* C/V	*Girerler* C+V	*Sosyal* [*] *Kıymet* $(C+V)_s$	*Nisbî Artık-kıymet*
Marjinal Firmalar (F)	6/6	6+6	12	0
E	6/5	6+5	»	1
D	6/4	6+4	»	2
C	6/3	6+3	»	3
B	6/2	6+2	»	4
A	6/1	6+1	»	5

[*] s sosyal artık-kıymeti göstermektedir.

111 Marx, II - 212.
112 Marx, X - 41.

Tablonun başında olan F firması piyasada marjinal firmaların temsilcisidir ve ferdî kıymeti sosyal kıymete eşittir. Nisbî artık-kıymet elde edemeyen firmaların sermayelerinin organik bileşimi, yenilikler uygulanarak, sosyal kıymeti yaratan organik bileşimden ayrıldığı müddetçe, (marjinal-öncesi firmalar) gittikçe artan hacimde nisbî artık-kıymet üretmeye başlarlar. «Daha mükemmel istihsal tarzı kullanan sermayeciler, sonuç olarak rakiplerine nazaran daha fazla artık-emeği kendilerine çekmektedir»[113]. Bu durumda diğer sermayeci-müteşebbisler, yeniliği uygulayan firmayı taklit ederek, kendi organik bileşimlerini «üstün» hale getirmeğe çalışacak ve böylece nisbî artık-kıymet çırpmaları yapacaklardır. Gayet Schumpeter vari olan bu analizi Marx şöyle açıklıyor : «*Extra* artık-kıymet yeni tarzın genelleşmesi ve metanın kıymeti arasında ferdî ve sosyal farkların kaybolmasiyle ortadan kalkacaktır»[114].

Yandaki (Şekil - III) böyle bir durumu göstermektedir. Emek miktarı x ekseninde, bununla uyuşan mutlak artık-kıymet ise y ekseninde temsil edilsin. s′ = S/V doğrusu bize herhangi bir sömürme haddini verecektir. Bu doğrunun aşağı, yukarı kayışı sömürme haddinin eksilip çoğaldığına işaret etmektedir.

ŞEKİL — III

Şeklimizde s′ nin üstünden giden eğriye biz «yenilikler eğrisi» demekteyiz[115]. Bu eğri ya aynı emek gücü (a) ile yaratılan mutlak artık-kıymetin (b) üstünde elde edilen nisbî artık-kıymeti (b′), yada daha az emekle (a) fazla emeğin (a′) yarattığı artık-kıymetin (b′) elde edilmesinin imkân dahilinde olduğunu göstermektedir. Tabiatiyle eğri yenilikleri yapan firmalara aittir. Böylece kazanılan nisbî artık-kıymet hacmi s′ doğrusu ile yenilikler eğrisi arasındaki alanda belirtilmektedir. Fakat yeniliklerin diğer firmalara sirayet imkânı bu eğriye geçici karakteri vermektedir. Bahis konusu yeni-

113 Marx, II - 214.

114 Marx, II - 214.

115 Bazı sert teknik şartların en yüksek V'yi tesbit edeceği düşünülürse «yenilikler eğrisinin» bir yerde sonlu olacağı ve hatta s'ye doğru yöneleceği düşünülebilir.

likler bütün firmalarca benimsenince eğrinin orijinden itibaren s' ile çakışana kadar sağa kayması pek mümkündür. Yeniliklerin uygulandığı malın kıymetinde meydana gelen sosyal ve ferdî farklar, ancak piyasada rekabetin[116] etkinliği ile ortadan kalkar. Yeni usuller, artan nisbî artık-kıymetten pay çıkarmak isteyen müteşebbisler tarafından benimsenince sosyal kıymet ferdî kıymet seviyesine düşer ve geçici artık-kıymet (kârlar) tükenir.

Yeniliklerin uygulanması sermaye sürecinden ayrı olarak düşünülemez : «Sermayenin kaçınılmaz eğilimi devamlı bir surette metaların fiatlarını düşürmek için emeğin üretici gücünü arttırmağa çalışmaktır»[117].

[116] Marx, II - 214.
[117] Marx, II - 215.

Böylece kapitalizmin büyüme teorisinde (M $\{$— N) ifadesiyle belirttiğimiz Marx'ın istihsal güçleri analizinin incelenmesini bitirmiş oluyoruz. Analize göre, kapitalist istihsal sürecinde dinamik unsur olan üretici güçlerden sermaye, emek ve yenilikler, zaman içinde, hem kendi içlerinde, hem de birbirlerini diyalektik olarak etkileyerek gelişmektedirler.

Genişleyen istihsalin bize öğrettiği gibi, salt istihsal güçleri analizi bahis konusu olduğunda, kapitalist büyüme sürecindeki sermaye birikimi aynı-karar bir birikim haddi ile gerçekleşme eğilimindedir. Söz konusu sermaye birikimi o şekilde ortaya çıkacaktır ki, gerek tasarruf-yatırım, gerekse istihsal malları- istihlâk malları kesimleri arasında bir *denge* doğabilsin[118].

Öte yandan, bu dengeli sermaye birikimine gereken emek-gücü işçi yedek ordusunun varlığı sayesinde gerçekleşecektir. Sermaye birikimi arttıkça bu yedek ordu tükenmeğe yüztutacaktır. Bununla birlikte, yeniliklerin uygulanması ile istihsal süreci sermaye-kullanımlı (emek-tasarruflu) olacağından, yedek ordunun azalışı zaman içinde yayılacak ve tükenme hızı yavaşlıyacaktır.

Ancak, sermayenin büyümesindeki tek sınır nüfus olacaktır. Birikimle bu nüfus eşiği aşılırsa ücretler artacak, bilinen mekanizma ile, birikim kendiliğinden yavaşlayacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, eşiğin[119] aşılmadığı kapitalist bir iktisadî sistem düşünülürse, bu sistemde «... kapitalist istihsal tarzı üreten güçlerin mutlak gelişmesini sağlıyabilme eğilimindedir»[120]. Öyle ise, Marx'ın istihsal güçleri, kapitalist bir istihsal sisteminde bile, *ad infinitum* artabilme kabiliyetindedir.

[118] Bu dengeyi ancak genişliyen istihsal taslağında bulmaktayız.

[119] Sermaye birikimine paralel olarak nüfus da artıyorsa böyle bir eşik bahis konusu değildir.

[120] Marx, X - 202.

II

KAPİTALİZMDE BÜYÜMEYİ ÖNLEYEN FAKTÖRLER

Artık-kıymetin dürtüsü ile meydana gelen kapitalist *istihsal güçleri*'nin büyüme sürecini gördük. Bu, kapitalizmin büyüme teorisinde yapılan ilk yaklaşımdır. Marx'a göre demiştik, kapitalist sürecin belirtilmesi ancak *istihsal bağıntıları*'nın da meseleye katılmasiyle mümkündür. Bu ikinci yaklaşım sayesinde kapitalist iktisadî büyümenin gerçek analizine girmiş oluyoruz. Aşağıdaki açıklamamız boyunca $\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}$ halini göreceğiz.

İstihsal güçleri analizine göre kapitalist iktisadî büyüme her hangi bir sürçmeye uğramadan dengeli olarak ilerliyebilmekte idi. Zaten M. Dobb'un da işaret ettiği gibi «Marx, hiç bir zaman, soyut olarak, dengeli gelişme şartlarının meydana geleceğini reddetmemiştir.» Yalnız Marx'a göre «kapitalizmin bugünkü eğilimi» olarak bu dengenin ortaya çıkışı tamamen «tesadüflere» bağlıdır[121].

Kapitalizmin genel kavramı istihsal güçlerini kapsadığı gibi, biliyoruz ki, istihsal bağıntılarını da içine almaktadır. İlk yaklaşımda kapitalizmin denge ile gelişen yönü, ikinci yaklaşımda dengesini kaybetmektedir. «Kapitalizmin engeli yine kapitalizmdir.»[122]. Kapitalist sistem, istihsal bağıntılarından ötürü, sermayenin kesiksiz olarak artan birikimini ve ayni-karar gelişen istihsal güçlerini sağlıyamamaktadır. Büyüme *diptyque*'inde istihsal bağıntıları işe karışınca, büyümedeki denge bozulmakta, bir yandan tasarruf-yatırım, öte yandan, istihsal-istihlâk arasındaki denge sarsılmaktadır. Kapitalist büyüme sürecinde sosyolojik bir veri olan istihsal bağıntıları (mülkiyet) kendisini kârlar, ücretler, istihsal ve istihlâk gibi

[121] M. Dobb, «A Lecture on Marx», *On Economic Theory and Socialism*, (London : Routledge and Kegan Paul, 1955), s. 195.

[122] M. M. Bober, *op. cit.*, s. 258.

iktisadî büyüklükler ve bu büyüklüklerin kaçınılmaz ve zorunlu çelişkileri olarak göstermektedir.

Marx'ın kapitalist büyüme analizinde istihsal bağıntılarının işe karışması ile $\left(\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}\right)$ dengenin bozuluşu *onyıllık buhranlar* ile ortaya çıkmaktadır. Onyıllık buhranlar yada başka bir deyimle iktisadî dalgalanmalar sonsuz gelişme istidadında olan istihsal güçlerinin karşısına dikilecek ve kapitalizmin büyümesi yavaşlıyacaktır.

«Marx'da buhranlar kapitalist toplumun kaçınılmaz vargıları olup, kapitalist istihsal güçleriyle kapitalist istihsal bağıntıları arasındaki çok-taraflı çelişkilerden doğmaktadır»[123] demekle M. Dobb buhranlarının Marx vari bir analizle istihsal bağıntılarından husule geldiğini kabul etmiş gözükmektedir.

Marx'ın *Das Kapital*'in III üncü cildine yer yer serpiştirdiği çeşitli buhran (iktisadî dalgalanmalar) tiplerinden tutarlı ve tekbiçim bir sonuç çıkarmak oldukça zordur. Schumpeter'in deyimiyle Marx'ın buhranlar teorisi «yazılmamış fasıl»[124] mahiyetindedir. Bununla birlikte, isteyen Marx'da iki asıl tip buhran analizi bulabilir : 1) *Azalan kâr hadleri* kanununa dayandırılabilecek, 2) *efektif talep* üzerine kurulabilecek analizler...

Schumpeter'e göre Marx bunlardan hiç birine (Schumpeter bizim sıralamamızdan hareket etmiyorsa da), buhranların açıklanmasında, bir öncelik tanımamıştır[125]. Bu kanıya bizde katılıyoruz[126].

Marx'a göre buhranlar, kapitalizmin büyüme sürecinde gelişen istihsal güçleri karşısına dikilen, kendisini bazan azalan kâr hadleri, bazan da efektif talebin yetersizliği şeklinde gösteren kısılma, genişleme, *boom* gibi iktisadî dalgalanma safhalarından biridir. Fakat Marx'gil analizine göre kapitalizmin büyümesinde istihsal bağıntılarından doğup, kendisini «iktisadî» buhranlar adı altında gizleyen bu çelişkiler kapitalizmin gelişen istihsal güçlerinin anlık dur-

123 M. Dobb, *op. cit.*, s. 197.

124 J. A. Schumpeter, *History of...*, s. 747.

125 *ibid*, s. 750.

126 J.M. Gillman'a göre ise, buhranları hazırlıyan diğer şartların olgunlaşmasından sonra kâr hadleri azalır. Bu azalma buhranları daha şiddetli kılacaktır. *The Falling Rate of Profit*, (London : Dennis Dobson, 1957), s. 6.

durulmasını gerektirirse de, çok kere, bu buhranların istihsal güçlerinin ilerlemesine elverişli yollar açacağı da savunulabilir. Marx'a göre, «buhranlar varolan çelişkilerin aniden ve şiddetle halledilmesinden başka bir şey değildir. Bunlar bozulan dengeyi sağlıyabilecek şiddetli sarsılmalardır.»[127]. Şu halde, buhranlardan sonra bozulan «denge» tekrar yerine gelebilecektir. Fakat kapitalist istihsal sürecinden dolayı «dalgalanmalar yeniden başlayacaktır.»[128]. Başlayan yeni dalgalanmalar ise, kendisini artık eski hadlerde tekrar etmez. «Kapitalist işleyişin durması ile değerden düşen bir kısım sermaye eski kıymetine kavuşacaktır. Genişleyen istihsal, gelişen piyasa ve artan istihsal gücü yine aynı fasit daireyi dolanmaya başlayacaktır»[129]. Böylece Marx'ın iktisadî dalgalanmalar teorisiyle büyüme teorisi arasında *hatta bir bağ* bile kurulabilecektir.

Bu böyle olanda, şunu eklemeden geçemiyeceğiz ki, Marx'a atfedilen «kapitalizmin genel buhranı» meselesi yani, kapitalizmin bir gün genel ve şiddetli bir iktisadî buhranla yıkılacağı düşüncesi *Das Kapital* içinde asla yoktur[130]. Bu fikri savunanların Marx'a yaptıkları atıf *Das Kapital*'in 1871 önsözündeki bir tek cümleden ibarettir.

> Çelişkiler içindeki kapitalist toplumun hareketi, kendisini burjuvaziye modern sanayinin dönemsel dalgalanmaları ve bunun da en son haddi olan genel bir buhranla gösterir[131].

Bize göre, Marx'ın buradaki genel buhrandan kasdi, her hangi bir şekilde kendini gösteren buhran-yaratan bir sebebin, diğer sebepleri de harekete geçirerek, daha şiddetli bir buhranı meydana getireceğidir.

A — KÂR VE AZALAN KÂR HADDİ :

Marx'ın çağına kadar klâsik iktisatçılarca bilinen kâr haddinin uzun-süre içinde azalacağı gerçeği idi. A. Smith'e göre yüksek kâr haddi sermaye birikimindeki geriliğin bir işaretçisi olup, sermaye birikimi arttıkça azalma eğilimi göstermektedir. Ricardo da ise kâr haddi, dinamiğinin saçayaklarından birini teşkil edecek ve

127 Marx, X - 187.
128 Marx, X - 197.
129 Marx, X - 197.
130 Bu konuda bakınız. J. Y. Calvez, *op. cit.*, s. 469, dip-not 29.
131 Marx, I - 22.

zaman içinde azalan verimlilik kanununun dolaylı bir vargısı olarak düşecektir.

Marx, esasında bu gelenekten ayrılmamıştır. *Das Kapital*'in III üncü cildinde azalan kâr haddine verilen önem — bununla kapitalizmin büyüme sürecinin önlenilmesi — açıkça belirtilmiştir.

1 — Sermayenin Organik Bileşimi :

Her ne kadar Marx'ın *Das Kapital*'in II nci cildinde öne sürdüğü genişleyen istihsal taslaklarında sermayenin organik bileşimi sabit farzedilmiş ise de, bu varsayımı bırakıp, meselâ pek alâ, artan organik bileşimle sermaye birikimini göstermek mümkün olabilir[132]. Sermayenin organik bileşiminde bir değişiklik olmadan birikimin sonsuz gelişeceğini söylemek anlamsız olduğundan, Marx III üncü ciltte «*sabit*» varsayımını bırakarak emek başına artan sabit sermaye eğilimini analizine katıp, kapitalist istihsal sürecinde sermayenin artan organik bileşimle geliştiğini kabul etmiştir[133]. Marx'ın $\frac{C}{V}$ yada $\frac{C}{C+V}$ oranı Avusturya Okulunun kullandığı «istihsal safhaları» ve «sermaye yoğunlu» kavramlariyle uyuşmaktadır. Oran, istihsal sürecinde artan miktarda sabit sermayenin kullanıldığını ve dolayısiyle istihsalin sermayeli (sermaye katsayısı yükselmektedir.) oluşunu göstermektedir. Oranın aldığı değerler sabit ve değişir sermayeye göre değiştiğinden onları etkiliyen faktörlere bağlıdır. Bu faktörler sermayenin artan, azalan, yada sabit organik bileşimde olmasını belirliyecektir[134].

Organik bileşimi etkiliyen faktörlerden ilki parametrik uyuşmalara ithal edebileceğimiz ücretler seviyesi ile sabit sermayenin mukayesesinden doğmaktadır. Fakat Marx'gil analize göre «Ricardo Etkisi» diyebileceğimiz bu faktörün sermayenin organik bileşimi trendini çizebilecek güçte asıl bir faktör olduğu şüphelidir. Çünkü, aşağıda göreceğimiz temel unsurlar, parametrik uyuşmalar menfi

132 H. Grossmann, artan organik bileşimde sermaye birikimi taslakları yapmıştır. Nakleden P. Sweezy, *op. cit.*, s. 200.

133 «Böyle bir varsayımda bulunmak gayet tabiidir.» J. Robinson, *An Essay...*, s. 36.

134 «Sermayenin organik bileşimi mutlak hacımlara bağlı değildir. Yalnız, sabit ve değişir sermayenin hangi yüzdelerle birleştirildiğini bilmek yeter.», Marx, X - 17.

bir eğilime işaret etseler bile, sermayenin organik bileşiminin yükselen trendini belirtmekte hâkim bir rol oynayacaklardır.

Sermayenin organik bileşimin etkiliyebilecek ikinci faktör teknolojik ilerlemelerdir. Teknik ilerleyişin yönüne göre istihsal işlemi ya sermaye-kullanımlı (emek-tasarruflu), yada tersine, emek-kullanımlı (sermaye-tasarruflu) bir şekil alacaktır[135]. Fakat, bilindiği gibi, sermayeci müteşebbislerin gayesi yenilikleri uyguluyarak emek başına sermayeyi arttırıp (emeğin verimliliğinin çoğaltılışı), bu yoldan nisbî artık-kıymet elde etmek olduğundan, kapitalizmin istihsâl sürecinde sabit sermayenin değişir sermayeye göre artacağı aşikârdır.

Bu faktörün yanında, ikincisini etkileyen ve bu suretle sermayenin artan organik bileşimini gerçekleştiren üçüncü faktör birikimin kendisidir. Geçmişteki sermaye birikimi haldeki birikimin bileşimini belirtecektir. Kapitalist istihsal sürecinde sermaye birikimini hazırlayan kâr amacı ve firmalar arası rekabet olduğundan, sabit sermaye değişir sermayeye nisbetle artan miktarlarda kullanılacak, bu ise sermayenin artan organik bileşimini meydana getirecektir. Marx, bu durumu şöyle açıklamaktadır :

> Kapitalist tarzdaki büyük-çap istihsal, bir yandan kâr gayesi ve rekabetin etkisi altında gelişmekte, öte yandan malları asgarî maliyet ile istihsal etmek ilkesi sabit sermaye kullanmayı gerektirmektedir[136].

Görüldüğü gibi, sermayenin artan organik bileşimi trendi kapitalizmin kendisine özgü içsel istihsal güçlerinin gelişmesinin doğal bir vargısıdır. Kapitalizmin büyümesi ile birlikte hem mutlak olarak, hem değişir sermayeye nisbetle, artan sabit sermaye kullanılışı bütün sanayiye yayılacaktır.

2 — Kârlar Analizi :

Kapitalist tarzdaki istihsalde her malın kıymeti $Y=C+V+S$ idi. Bu denklem bize giderler $C + V$ ile yaratılan artık - kıymeti (S) göstermektedir. İlki $C + V + S$ Marx'ın deyimiyle istihsal değerini, ikincisi $C + V$ ise maliyet değerini vermektedir. Yani,

[135] Marx'ın « düşük ve üstün bileşimli teşebbüsler » ayırımına bakınız : Marx, X - 40.

[136] Marx, IX - 145.

malın istihsal değeri *eşittir* maliyet değeri *artı* artık-kıymet olmaktadır.

Sermayeciler için maliyet fiatı verilmişken, elde edecekleri artık-gelir malın istihsal kıymetine bağlı değildir. «İstihsal kıymeti istihsal fiatına eşittir» varsayımı içinde elde edilecek artık-kıymet yalnız emeğin sömürülme haddine bağlı olarak belirtilmekte ise de, «istihsal kıymeti istihsal fiatına eşit değildir» varsayımında ferdî sermayecilerce elde edilecek gelir bu artık-kıymet hacminden yüksek yada düşük olacaktır. Kıymet fiata eşitse artık-kıymet ele geçirilen gelirle aynı, aksi halde, bu gelir artık-kıymetten daha büyük yada daha küçük olacaktır. Marx'çı iktisat edebiyatında artık-kıymet hacminden sapmalarla elde edilen kapitalist kazançlara *kâr* denilmektedir. Anlaşılacağı üzere, artık-kıymetin değişir sermayeye dolaysız bağlanmasına karşılık, kârlar girerler ile (maliyet fiatı) ilgilidir. Eğer, «bir metanın asgarî satış fiatı onun maliyet fiatiyle»[137] belirtiliyorsa, bu maliyet fiatı üzerinden yapılan bütün satışlar ferdî sermayecilerin kârını teşkil edecektir. «Satış fiatı maliyet fiatından yüksek olduğu müddetçe, istihsal kıymetinden düşük olsa bile, metanın satışından daima kısmî bir artık-kıymet, yani kâr yaratılmış olacaktır.»[138].

Sermayecilerin gerçek iktisadî hayatta emeğin meydana getirdiği artık-kıymetten haberli oldukları pek söylenemez. Somut olarak sermayecileri ilgilendiren tek husus, yatırmış oldukları sermaye (C + V) üzerinden elde edecekleri kârdır.

> Sermayeciler için, ya sabit sermaye yatırımlarına gidip değişir sermayeden kâr elde etmek, yada değişir sermaye yatırımlarına gidip sabit sermayeden kâr elde etmek aynı şeydir. Parayı makine ve ham maddeleri kıymetlendirmek için emeğin satın alımında sarfedebilecekleri gibi, emeği daha iyi işliyebilmek için sabit makina ve ham maddeler alımında da harcedebilirler. Artık-kıymet yaratan tek unsur değişir sermaye, bu artık-kıymeti sermayenin diğer kısımları sağlanabilirse yaratabilir. Sermayeciler emeği ancak sabit sermaye yolu ile sömüreceğinden ve sabit sermayede ancak değişir sermaye ile kıymetleneceğinden ötürü bu iki sermaye arasında bir ayrım yapmazlar. Zaten, sermayeciler kârlarını değişir sermaye ile ölçmeyip toplam sermaye ile ölçerler ve bunu artık-kıymet haddiyle olmayıp, kâr haddiyle hesap ederler[139].

137 Marx, IX - 69.
138 Marx, IX - 68.
139 Marx, IX - 75.

Belirtildiği gibi artık - kıymet değişir sermayenin, oysa kâr maliyet değerinin geliridir ve ancak bu durumundan dolayı sermayecilerin gerçek ilgilerini çeker.

Yukardaki ifade ile birlikte «kâr kavramındaki sabit sermaye ile değişir sermaye arasındaki organik fark ortadan kalkacaktır.»[140]. Bundan böyle kapitalizm, emek sürecinden doğan artık - kıymet dinamiği ile devinmeyip, iktisadî gerçekte somut olarak bulunan, toplam sermayeye bağlı kâr dinamiği ile devinecektir. Bu yeni şekli ile artık - kıymet köklerini bırakmadan kâr şekline bürünecek ve kendisi «görülmeyen temel unsur»[141] olarak kalacaktır. Kâr daima kapitalist firmaların gerçek amacı ve firmalar arasındaki gerçek rekabeti yönelten dinamik bir etken olarak iktisadî hayatta belirli bir rol oynayacaktır. Ferdî sermayecilerce elde edilen bu «gerçekleşmiş artık - kıymet»[142] her ne kadar firma plânında yaratılan artık - kıymetten farklı ise de, toplum plânında bu iki büyüklük arasında bir fark olmayacaktır.

a) Azalan Kâr Hadleri

Yukarda gördüğümüz gibi, iktisadî hayatta ferdî sermayeciler değişir sermayenin kendilerine getirdiği artık-kıymet haddi (S/V) ile ilgilenmeyip, yatırdığı toplam sermayenin getirdikleri (S/C+V) ile ilgilenmektedir. Marx buna «kâr haddi» demektedir.

Kâr haddi «iki temel etken tarafından belirlenmektedir; artık-kıymet haddi ve sermayenin organik bileşimi»[143]. Bu deyime göre (p) kâr haddi, bir yandan ($s' = S/V$) artık-kıymet haddinin; öte yandan ($q = C/V$) sermayenin organik bileşiminin bir fonksiyonudur.

$$p = F(s' . q)$$

Eğer Marx'ın bütün incelemesi boyunca kabul ettiği gibi artık-kıymet haddi sabit kalıyorsa, kâr haddi sermayenin organik bileşi-

140 Marx, X - 47.

141 Marx, IX - 77.

142 Engels'e mektup, *Capital*, (Paris : Editions Sociales), III üncü cilt, s. 234.

143 Marx, IX - 116.

minin azalan bir fonksiyonu olacaktır[144].

$$p = s' \cdot F(q)$$

Yani : [145]

$$p = \frac{s'}{q + 1}$$

Bu denklem, bilinen $p = s' (1 - q)$ *truisme*'iyle özdeştir. Buna göre, Marx'ın kabul ettiği gibi artık-kıymet haddi sabit ise, kâr haddi sermayenin organik bileşimi ile ters orantılı olarak oynamaktadır.

Marx, «değişir sermayeye oranlanan artık-kıymet miktarına artık-kıymet haddi, aynı miktarın toplam sermayeye bölünmesine kâr haddi» demektedir. «Bunların ikisi de ayni büyüklükleri ölçen ayrı ölçülerdir»[146] deyimi kâr haddinin artık-kıymet haddi ile aynı yönde, «değişir sermayeye nisbetle sabit sermayenin artışı sonucunda kâr haddi birdenbire düşer»[147] deyimi ise kâr haddinin sermayenin organik bileşimi ile ters yönden değiştiğini göstermektedir.

144 «Değişir sermayenin sabit sermaye karşısında nisbî azalması sonucu toplam sermayenin organik bileşimi gittikçe artar. Sömürme derecesi aynı kalmak şartiyle bunun vargısı devamlı olarak azalan kâr haddidir.» Marx, X-122.

145 Bunu cebirsel olarak şöyle gösterebiliriz :

$$Y = C + V + S$$

ifadeyi ayrıştırırsak,

$$Y = C + V (1 + s')$$

ve

$$Y = (C + V) (1 + p)$$

bulunur. Her iki sağ taraf Y'ye eşit olduğundan,

$$C + V (1 + s') = (C + V) (1 + p)$$

sol tarafa bir V ekleyip, bir de çıkarsak

$$C + V + V (1 + s') - V = (C + V) (1 + p)$$

ve bundan da,

$$p = \frac{s'}{q + 1}$$

bulunur. s' sabit ise p, q ile ters orantılı olarak değişir.

146 Marx, IX - 77.

147 Marx, X - 121.

Marx'ın kabul ettiği artan organik bileşim varsayımı ile kasdedilen, zaman birimi başına emeğin daha fazla sabit sermaye kullanması ve bundan dolayı verimin arttırılıp, gelirin çoğalmasıdır. Öte yandan, sabit artık-kıymet varsayımı ise, emeğin artan gelirden orantılı olarak pay aldığını göstermektedir. Özellikle bu son varsayım Marx'ın diğer öğretileri ile uyuşmamaktadır[148].

Marx'ın varsayımları hakkında şunu söyleyebiliriz : Ne artık-kıymet haddinin sabit olduğunu, ne de organik bileşim haddinden geride kaldığını iddia etmek hiç bir şey ifade etmemektedir. Çünkü, her an aksi bir varsayımda bulunmak ve bununla tamamiyle ters sonuçlara varmak mümkündür[149].

Yukarda işaret ettiğimiz ancak varsayımlar-içinde-mümkün bu durum, Marx'ın da gözünden kaçmamış ve bunun için sermaye birikimi ile ortaya çıkan azalan kâr haddi kanununu bir «eğilim kanunu» olarak vasıflandırmıştır[150]. Bu eğilim kanunu, her ne kadar, kapitalizmin «devirsel buhranlarının (onyıllık buhranlar) temel sebebi ve uzun-süre trendinin belirtici bir faktörü»[151] ise de, Marx, bu kanunda karşıt-eğilimleri de araştırmış ve bunları III üncü ciltte *causes antagonistes* bölümünde incelemiştir. Bahis konusu karşıt-eğilimler kapitalist istihsal süreci esnasında, azalan kâr haddinin bazen ortaya çıkmasını önlemektedir. Bunlar sırası ile : 1) nisbî artık-kıymet haddinin arttırılması, 2) ücretlerin düşürülmesi, 3) sabit sermaye unsurlarının fiatlarının indirilmesi, 4) nisbî aşırı-nüfusun varlığı ile makina kullanılışının azalışı ve 5) dış-ticaretin doğurduğu uygun durumdur. Saydığımız bu karşıt- eğilimlerle kapitalizmin büyümesinde karşımıza çıkacak azalan kâr hadleri durdurulacaktır.

Bundan başka, kapitalist istihsâl sürecinde uzun-süre azalan kâr hadlerinin yavaşlatılması bir bakıma «dışsal tasarruflar» *(ex-*

148 Robinson, Bober ve Samuelson haklı olarak bu varsayımın «mutlak fakirleşme» savı ile nasıl uyuştuğunu sormaktadır. Bu konuda özellikle J. M. Gillman'ın adı geçen eserine başvurunuz.

149 J. Marchal, *Deux essais sur le marxisme*, (Paris: Editions M. Th. Genin, 1955), s. 179.

150 Bazı yazarlar azalan kâr haddini sıfıra yönelen bir eğri olarak ele almışlar ve kâr haddi sıfıra eşit olunca kapitalizmin de çökeceğine işaret etmişlerdir. J. Strachey, *The Nature of Capitalist Crisis*, (London: 1946).

151 M. Dobb, Political..., s. 108.

ternal economies) ile mümkün olmaktadır. Dışsal tasarruflar kapitalist ekonominin ve kapitalizmin dolambaçlı istihsal metodlarının bir vargısıdır. Bu dolambaçlı istihsal metodları ise her şeyden önce piyasanın genişliğine bağlıdır. Çok kere dışsal tasarrufların artan verimliliği doğuracağı iddia edilmiştir. Bu konuda A.A. Young'un ünlü makalesini hatıra getirmek faydalı olacaktır[152]. Marx, Young'dan önce dışsal tasarruflar kavramına Marshall vari temas etmiş ve bununla kâr hadleri arasındaki ilişkiyi kurmağa çalışmıştır. Marx'da dışsal tasarruflar şu şekilde tanımlanmaktadır :

> Her hangi bir sanayi dalındaki gelişme başka sanayi dallarındaki istihsal vasıtalarının maliyetini... indirmektedir... Çünkü bir sanayi dalında istihsal edilen meta, diğer istihsal dalında istihsal vasıtası olarak kullanılmaktadır[153].

Kapitalist istihsalin dolambaçlarından doğan dışsal tasarrufların yardımıyla bazı istihsal vasıtalarından ortaklaşa faydalanma ve bundan ötürü bahis konusu sanayi dallarında sabit sermaye kıymetinden düşürmeler yapmak kabil olmaktadır.

> Sermayeci, emeğin sosyal işbölümünün bütün faydalarından istifade eder. Dışardaki emeğin üretici gücünün gelişmesi ile... sermayeci tarafından kullanılan sabit sermaye kıymeti nisbî bir düşüş gösterir ve bunun sonucu olarak kâr haddi artar[154].

Buradaki «dışardaki üretici güçlerden» dışsal tasarrufların kastedildiği düşünülebilir. Demek ki, dışsal tasarruflar kâr haddini arttıracak, hiç olmazsa, bir müddet için düşmesini önleyecektir. Yine diğer bir parçada, Marx dışsal tasarruflarla kâr haddi arasındaki ilişkiyi şöyle gösteriyor;

> Sanayinin devamlı olarak ilerlemesi sonucu sabit sermayedeki bazı tasarruflardan dolayı bir kısım istihsal dallarında kâr haddi diğer alanlardaki emeğin verimliliğinin artışından faydalanarak artmaktadır. Sermayecilerin kârı kendisinin sömürdüğü emeğin ürününden gelmeyip, sosyal emeğin bir sonucu olmaktadır[155].

Böylece, gelişen kapitalist istihsal sürecine bağlı olarak kâr hadlerinin uzun-sürede azaldığını, fakat bu azalışın bazı dönemler-

152 «Increasing Returns and Economic Progress», *Readings in Economic Analysis*'in içinde.

153 Marx, X - 137.

154 Marx, X - 137, 138.

155 Marx, X - 127.

de karşıt-eğilimlerle önlendiğini görüyoruz. Fakat M. Dobb'un da göstermek istediği gibi[156], Marx'ın diyalektik metodu kısa-süre içinde bu eğilim ve karşıt-eğilimlerden hangisinin üstün geleceğini belirtmeğe yeter değildir[157]. Ama, uzun-süre analizi söz konusu edilip, Marx'ın III üncü ciltte kâr ve azalan kâr haddine verdiği önem göz önüne getirilirse, bu eğilim kanununun *eninde sonunda* kendisini hissettireceği sonucuna varmamız gerekmektedir. M. Dobb da aynı fikirdedir. Fakat kendisi Marx'ın buhranlar teorisine mekanik bir veçhe vermekten kaçındığı için azalan kâr haddi eğilim ve karşıt-eğilimlerini çeşitli varsayımlara göre incelemekten geri kalmamıştır.

Birinci halde, diyelim ki, aşırı-nüfus vardır. Yani emek-gücü çoğalışı sermaye birikiminin artışından daha fazladır. Sermaye birikimi gerçekleştikçe *pari passu,* bu aşırı emek-gücü istihsal işlemine katılacaktır. Bu durumda sabit ve değişir sermaye arasındaki orantı bozulmayacağından büyüme dengeli olarak ilerleyecektir. Emek fiatının yükselmesi için hiç bir sebep olmadığından bu şartlar altında kâr haddi düşmeyecektir. Eğer ekonomide teknolojik yenilikler yapılırsa bu halde sabit ve değişir sermaye arasındaki orantı bozulacaktır. Fakat bir yandan nisbî artık-kıymet, öte yandan yeniliklerin uygulanması ile sabit sermaye unsurlarının fiatlarının düşmesinden dolayı azalan kâr haddi bir müddet için kendisini duyurmıyacaktır.

İncelediğimiz halin tersine, ikinci varsayımımızı nisbî aşırı-nüfusun az olduğu haller için yapalım. Böyle bir durumda sermaye birikimi ile birlikte ücretlerin de[158] artacağı açıktır. Bu kendisini özellikle iktisadî dalgalanmaların *boom* safhasında gösterecektir. Sweezy vari kârlar düşeceğinden sermayeciler sabit sermayeyi değişir ser-

156 M. Dobb, *op. cit.*, s. 109.

157 P. Sweezy ise azalan kâr haddinin Marx'da sadece artan organik bileşime bağlı olmadığını ayrıca; 1) ücretlerin artışı ile artık-kıymetin azalışı ve 2) bazen metaların tam kıymetleri üzerinden satılmamaları meselesi ile de yakından ilgili olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Böyle bir savunma bizi Marx vari artan organik bileşimden hareket edip azalan kâr haddi kanununa götürmemekte, bilâkis azalan kâr haddini sermaye birikimi —kullanım haddi— ücretler seviyesinin yükselişi - kâr haddinin azalışı mantıkî zincirine bağlayarak azalan kâr haddi kanununa tâli derece bir önem vermektedir. *op. cit.*, Bölüm IX.

158 Yukarda, emek bahsine bakınız.

mayeye tercih edeceklerdir. Bu da sermayenin organik bileşimini arttıracağından, uzun-sürede, kâr hadleri azalacaktır.

Görüldüğü gibi, Marx'ın buhran teorisinde azalan kâr hadleri devamlı olarak aşağıya inen bir trend arzetmemektedir. İniş kapitalizmin istihsal sürecinde uzun-süre için bahis konusu ise de, bu inişten yer yer sapmalar olmakta ve aşağıya düşüş bir müddet için ertelenmektedir.

b) Kâr Hadlerinin Eşitlenmesi

Artık-kıymet haddini bütün sanayi için sabit farzettiğimizde, kâr haddinin sermayenin organik bileşimi ile ters orantılı olarak değiştiğini gördük. Kâr haddi bu bileşimin yüksek olduğu yerlerde düşük, düşük olduğu yerlerde ise yüksek olmaktadır. Şu halde,

> verilmiş büyüklükteki sermayeler, içindeki değişir sermaye miktarına bağlı olarak değişik miktarda emek kullandıklarından farklı artık - emek elde edip, tabiatiyle farklı derecede artık - kıymet üretmiş olurlar. Bundan dolayı türlü istihsal dallarındaki kâr hadleri de başka başka olmaktadır[159].

Bu durumda, sermayeci-müteşebbislerin organik bileşimi düşük, yani emek-kullanımlı istihsal usullerine baş vurarak bu yoldan aşırı artık-kıymet elde etmeği sağlama yoluna gidecekleri, ilk bakışta düşünülebilir. Oysaki, kapitalizmin istihsal sürecinin gittikçe emek-tasarruflu, sermaye-kullanımlı olduğunu gözlemekteyiz. Marx, bu durumu gördüğünden hemen ekliyor;

> yüksek bir miktarda sabit sermaye ve az miktarda değişir sermaye kullanan bir iplik fabrikası sahibi... nisbî olarak fazla değişir sermaye ve çok az miktarda sabit sermaye kullanan fırıncıdan daha az kazanmamakta ve daha az artık - kıymet üretmemektedir[160].

Böyle bir gözlem, «fazla emekle fazla artık-kıymet» ifadesi, Marx'ın deyimi ile iktisadî gerçekle «açık bir çelişme»[161] olmaktadır. Marx'ın sisteminde bu çelişkinin ortadan kalkması sermayecilerin gerçek ilgilerini artık-kıymet haddinden ziyade kâr haddine çekmeleri ile mümkün olmaktadır. Ancak bu tarz bir uslama ile,

159 Marx, X - 31.
160 Marx, II - 199.
161 Marx, II - 198

yani, sermayecilerin kârlarını azamileştirme çabalarının bir vargısı olarak kapitalist istihsal sürecinde artık-kıymet yaratan emek-gücü meselesi ile, yine aynı sürecin kaçınılmaz bir sonucu olan sabit sermaye birikimi arasındaki zıtlık ortadan kalkmış olacaktır. Marx, bu meselenin çözümünü *Das Kapital*'in III üncü cildinde üzerine almaktadır.

Biraz önce işaret ettiğimiz gibi,

> değişik yüzdelerle birleştirilmiş aynı hacimdeki sermayeler, benzer emek-gücü ve aynı sömürülme haddi içinde, birbirinden farklı artık-kıymet miktarları ve sonuç olarak da farklı kârlar elde ederler. Çünkü, organik bileşimin durumuna göre aynı istihsal alanında kullanılan değişir sermayenin miktarları başka başkadır[162].

Şu halde, ekonominin bütünü içinde kâr hadleri tek firmanın (yada istihsal dalının) sermayesinin organik bileşimine göre çeşitli olacaktır. Böyle bir durum ise *rekabet dengesi* ile asla uyuşamaz.

Piyasada, eğer denilen çeşitli kâr hadleri bahis konusu ise, sermayeciler kârları azamileştirmek ilkesinin etkisi ile fazla kâr gördükleri alanlara kayacaklardır. Bu Marx'ın anlamında bir «sermaye göçü» nü doğurur. Sermaye, kendisine düşük kâr getiren alanlardan daha yüksek kâr vadeden alanlara akın edecektir. Bu akını edimsel gerçekleştiren, kâr haddi $\frac{S}{C+V}$ dir. Çünkü sermayeler arasındaki «rekabet daima değişik kâr hadlerini eşitlemektedir»[163]. Piyasada denge hali ancak kâr haddinin her sanayide ayni olduğu anda belirebilir[164]. Böylece, ekonomi için, artık çeşitli kâr hadlerinden bahsedilmeyip, *ortalama kâr haddinden* bahsetmek yerinde olur.

> Sermaye düşük kâr hadli alanlardan yüksek kâr hadli alanlara doğru kayar. Bu devamlı aktarılma, kârın alçaklık ve yüksekliğine göre değişik alanlar arasında sermayenin dağılışını öyle bir arz ve talep kanunu ile dağıtır ki, istihsalin her dalında ortalama kâr aynı olur. Bu noktadan itibaren kıymet, istihsal fiatına dönüşür[165].

162 Marx, X - 17.

163 Marx, X - 57.

164 Ortalama kâr haddinin gerçekleşmesine engel olan sebepler: a) sermaye ve emek gücünün seyyaliyetinin zayıflığı, b) kapitalist - dışı kesimlerin varlığı ve c) monopollerdir.

165 Marx, X - 95.

Piyasaya sunulan malların fiatları artık malın kıymetiyle belirtilmeyip, istihsalde kullanılan sabit ve değişir sermayeye belirli bir yüzde eklenmesi ile bulunur. Bu yüzde, ortalama kâr haddidir[166].

Her teşebbüste ve endüstride ortalama bir kâr haddi meydana geldiği vakit, yaratılan artık-kıymet miktariyle kâr miktarı arasında farklar vücut bulacaktır. «Gerçekte, artık-kıymet emek gücünün sömürülmesine, kâr ise sosyal bir olay olan kâr haddinin eşitlenmesine bağlıdır,»[167]. Ortalama kâr haddi vasıtasiyle yaratılan sosyal artık-kıymet devamlı olarak kâr şeklinde, düşük organik bileşimli teşebbüslerden üstün organik bileşimli teşebbüslere doğru akmaktadır. Toplam artık-kıymet sermayecilerin yatırdıkları çeşitli organik bileşimli sermayeler arasında dağılmaktadır. «Kârlar, her istihsal dalında üretilen artık-kıymetle orantılı olarak dağıtılmayıp, her istihsal dalında kullanılan sermaye hacmi ile orantılı olarak dağıtılır.»[168]. Marx, bu meseleyi şöyle özetliyor :

> Kârlara gelince : burada sermayecilerin durumu bir şirketin aksiyonerlerine benzemektedir. Kâr ve zararlar şirketlere yüzde hesabına göre dağıtıldığı gibi kârlar da sermayeciler arasında sermayelerinin hacmi nisbetinde dağıtılmaktadır[169 - 170].

Marx'ın kapitalist kârlar analizi ile, ilkin tek firmanın sermayesinin organik bileşiminden hareket ederek kâr hadlerinin azalma eğiliminde olduğunu inceledik. Buraya kadar olan bölümde Marx'gil mikro-analiz içinde idik. Fakat, rekabet yolu ile firmalar yada endüstrilerarası kâr hadlerinin eşitlenmesi meselesi ve ortalama genel kâr haddi analizi ile birlikte Marx'ın makro-analizine girmiş oluyoruz. Bu analizle makroskopik olarak kapitalizmin büyüme süreci içinde genel kâr hadlerinin nasıl azaldığını gözlemekteyiz. Kanımızca, III üncü cildin üçüncü bölümü tamamen makro-analitik azalan kâr hadlerine ayrılmıştır.

166 Marx, X - 26, 29.

167 E. Mossé, *op. cit.*, s. 46.

168 Marx, X - 56.

169 Marx, X - 32.

170 Marx'ın kıymet, fiat, kâr analizi için bakınız: Guihéneuf, *Le problème de la théorie marxiste de la valeur*, (Paris: Armand Colin, 1952). L. von Bortkiewics, «Value and Price in the Marxian System». *International Economic Papers*'in içinde. No. 2.

> Sermayenin bileşimindeki değişmeleri sadece istihsalin bir dalına inhisar ettiremeyiz. Bu hal bütün belirli istihsal şubeleri için geçerlidir. Emeğin sömürülme haddi sabit farzedilende, her hangi bir toplulukta toplam sermayeye nisbetle devamlı olarak artan sabit sermaye, genel kâr haddinde zamanla bir düşüş meydana getirir[171].

c) Azalan Kâr Hadleri ve Büyüme

Yukardaki açıklamalarımızda, Marx'ın sabit artık-kıymet haddi varsayımı altında ve karşıt-eğilimleri de hesaba katarak, kapitalizmin büyüme sürecinde kâr haddinin devamlı olarak azalma eğilimi göstereceği sonucuna vardığını görmüştük.

Das Kapital'in son cildinde kârlar ve kâr haddine ayrılan bölümlerin çokluğu gözönüne getirilirse Marx'ın, kapitalizmin üreten güçlerinin doğurduğu iktisadî büyümeyi önleyen bir faktör olarak, ilk elde, istihsal bağıntılarının içinde, kâr haddinin azalışını önemle incelemesinin sebepleri anlaşılmaktadır.

> Azalan kâr hadleri karşısında emeğin üretici gücünün gelişebilmesi öyle bir kanuna bağlıdır ki, bu kanun kendi öz (emeğin üretici gücü) gelişmesini bile önlemektedir... Bu durum kapitalist istihsal tarzının sınırını teşkil etmektedir[172].

demekle Marx'ın niyeti istihsal bağıntılarının iktisadî bir vargısı olan (özel mülkiyetten dolayı kârları azamileştirmek gayesi) azalan kâr hadleri ile kapitalizm içinde gelişen istihsal güçlerine set çekildiğini göstermektir[173]. Yani birikim, emek ve yeniliklerden kurulan üçlü büyüme unsurlarının ilerlemesi bir noktada azalan kâr hadleri ile önlenecek, yavaşlatılacaktır. «Kâr haddi, her ne kadar, kapitalist istihsalin bir uyarıcısı ise de, bu haddin azalışı yeni sermayenin birikimini zorlaştırmakta ve kâr haddi kapitalist istihsal sürecinin gelişmesini kısıtlamaktadır.»[174] Öyle ise, azalan kâr hadlerinin alçalması ile birlikte kapitalizmin büyüme haddi de yavaşlıyacaktır.

[171] Marx, X - 121.

[172] Marx, X - 203.

[173] Profesör J. Marchal Marx'ı yorumumuzun tamamen tersine buhranları «kapitalist rejimde istihsal güçlerinin gelişmesinin kaçınılmaz bir neticesi» olarak göstermektedir. *op. cit.*, s. 187.

[174] Marx X - 187.

Bu durumu açıklıyabilmek için Marx'ın gelir ayrışımını yeniden ele alalım. Yalnız bu sefer ufak artışlar bahis konusu olacaktır.

$$\Delta Y = \Delta C + \Delta V + \Delta S$$

Buna göre,

$$\Delta Y = (\Delta C + \Delta V)\ (1 + p')$$

Parantez içi $p' = \frac{\Delta S}{\Delta (C + V)}$ eşitliği bize ortalama kâr haddini vermeyip *marjinal kâr haddi*'ni göstermektedir. Kavram her marjinal yatırımın ($\Delta C + \Delta V$) doğuracağı artık-kıymeti (ΔS) belirliyecektir.

Öte yandan,

$$\Delta Y = g\ Y_t$$

Yani, artan gelir, (t) döneminin verilmiş toplam gelirinin bir yüzdesidir. (g) büyüme haddini vermektedir. Öyle ise,

$$g\ Y_t = (\Delta C + \Delta V)\ (1 + p')$$

$$g = \frac{\Delta C + \Delta V}{Y_t}\ (1 + p')$$

olmaktadır.

Yaklaşık olarak, $\left(\frac{\Delta C + \Delta V}{Y_t}\right)$ bir nevi sermaye-çıkar katsayısına benzediğinden bunu (n) sabitesi ile gösterdiğimizde,

$$g = n\ (1 + p')$$

bulunur.

Denkleme göre *marjinal kâr haddi azalırsa kapitalizmin büyüme haddi azalacaktır.* Bu, Marx'ın değimini doğrulamaktadır. «... birikim kütle olarak artacaksa da, kâr hadlerinin düşüşü ile birikim haddi azalacaktır.»[175].

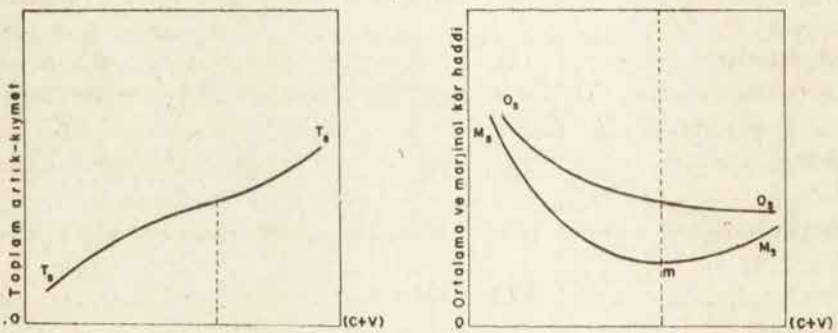
175 Marx, X - 173.

Fakat, burada üzerinde durulması gereken bir mesele ortaya çıkmaktadır. Uslamamız marjinal kâr haddinin azalışı konutu içinde geçerlidir. Oysa ki, Marx azalan kâr hadleri ile birikim haddinin yavaşlaması arasındaki ilintiyi kurarken uslamasını azalan *ortalama* kâr haddi halinde yapmıştır.

Öyle ise, meseleyi biraz daha deşmemiz gerekmektedir. Marx'a göre, kapitalist istihsal sürecinde sabit sermayenin değişir sermaye karşısındaki artan miktarı her ne kadar azalan ortalama kâr hadleri yaratacaksa da, sermayecilerin, gelişme içinde yeni emek-gücü talepleri elde ettikleri artık-kıymet (kâr) hacmini mutlak olarak arttıracaktır[176]. Bundan dolayı toplam artık-kıymet (S) girerler (C + V) değişkeninin artan bir fonksiyonu olmaktadır.

$$S = \Phi\,(C+V)$$

Solaşağıdaki şekil bize toplam artık-kıymetin girerler miktarının artan bir fonksiyonu olarak nasıl değiştiğini göstermektedir. Eğri x eksenine dışbükeydir. Çünkü Marx'a göre ortalama kâr haddi sermayenin organik bileşiminin bir fonksiyonu olarak devamlı düşmektedir (sağdaki şekil). Marjinal kâr haddi eğrisi ise bize toplam artık-kıymet eğrisinin eğimini verecektir. Eğri şekilde görülen yolu izliyecektir.

ŞEKİL — IV

Fakat anlaşılacağı üzere, azalan ortalama kâr haddi her vakit azalan marjinal kâr haddini yaratmamaktadır. Her ne kadar, m

[176] Marx, X - 134, X - 140, X - 143.

noktasına kadar iki eğrinin de eğimi negatifse de (azalan ortalama kâr haddi azalan marjinal kâr haddini gerektirir) m noktasını aştıktan sonra azalmakta devam eden ortalama kâr haddi eğimi pozitif marjinal kâr hadlerini (azalan ortalama kâr haddi artan marjinal kâr haddi yaratmaktadır) gerektirmektedir.

Şu halde, artan organik bileşim azalan ortalama kâr hadleri doğurur varsayımı içinde, denklemimiz azalan marjinal kâr hadlerini içine aldığı gibi, artan marjinal kâr hadlerini de almaktadır. İlk durumda Marx'la uyuşarak kapitalist sistemde büyüme haddi azalacak, ikinci durumda ise büyüme haddi artacaktır[177].

Smith ve Ricardo okullarında kârların azalma eğilimine temas edildiğini ve ortodoks iktisatçılarda azalan kârlar teorisine ratlandığını biliyoruz. Bu son teorilere göre, emek başına düşen sermaye artışı karşısında, emek başına çıkarlar artışı azalma yolundadır. Bu ise marjinal sermaye biriminin verimliliğinin azalması demektir. Emek başına sermaye arttıkça, kâr haddi sermayenin marjinal verimliliğinin azalışından dolayı düşecektir.

L. Klein'e göre son zamanlarda yaygın olan duraklama-olgunluk teorisi, her ne kadar, kendisine Keynes'gil iktisatta bir dayanak noktası aramakta ise de tezlerinin kökeni Marx'ın azalan kâr haddi kanununa kadar indirilebilir[178].

Gerçekten, Keynes'in sisteminde önemli bir yer işgal eden «sermayenin marjinal etkinliği»[179] kavramı ile Marx'ın «azalan kâr hadleri» ve hele «marjinal kâr haddi» kavramı, ilk nazarda birbirini andırmaktadır. «Her ikisi de geçmişteki sermaye birikiminden doğan azalan kâr haddi trendini gözlemlemişlerdir»[180]. Keynes'e göre sermayenin marjinal etkinliğinin düşme sebebi, Marx'da sermaye birikiminin kuvvetli olduğu ana rastlayan, *boom* safhasında katma yatırımların artmasıdır. Yatırım süreci genel olarak sermayenin marjinal etkinliğini azaltır. Katma yatırımlara devam edersek bu etkinlik faiz haddine eşit olana kadar iner. Bundan ötede yatırım-

[177] Yukardaki «keyfî» U - biçimli eğrilerimiz ancak olabilir - şartlar içinde ilgi çekebilir. Tabiatıyla bütün sonuçlama ortalama kâr eğrisinin biçim ve eğimine bağlıdır.

[178] *Readings*'in içindeki makale, s. 127.

[179] J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, (London: Macmillan, 1951), Bölüm II.

[180] L. Klein, *Keynesian Revolution*, (London: Macmillan, 1952) s. 132.

lara gidilmez. *Boom* ilerledikçe bir yandan sermaye mallarının bolluğu, öte yandan bunların maliyet fiatının yükselişi, yukarda sayılan sebeplerden dolayı, sermayenin marjinal etkinliğini azaltır. Bu azalış sermayecilerce likitleri tercihin çoğalmasını gerektirir ki, bunun vargısı faiz haddinin yükselmesi ve yatırımların durdurulmasıdır.

Diğer makroskopik iktisadî olaylardan ayıklandığında Marx ve Keynes sistemlerindeki azalan kâr haddi-etkinlik benzerliği göze çarpmakta ise de J. Robinson'un belirttiği gibi, aralarında bazı temel farklar vardır.

> Keynes'in sisteminde buhranların sebebi yeni yapılan yatırımlardan beklenen kârlara dayanan yatırıma teşvikteki değişmelerdir.. Marx'ın sisteminde yatırım hacmi artık-kıymet haddiyle belirir... Rekabet ve teknik ilerlemeler sermayecileri birikime zorlamaktadır. Çünkü sermayeciler en son yapılan yenilikleri içeren yatırımlara gitmezlerse yatırım yarışını kaybedeceklerinden korkarlar[181].

Anlaşılacağı üzere, Keynes ve Marx arasında kârlar analizinden doğan ayrılıklar açıktır. Keynes'de sermayenin marjinal etkinliği kavramı yatırıma teşvik ile doğru orantılı olarak işlemektedir. Yani, etkinlik yükselince sermayeciler yatırımlara gitmekte, bu etkinlik azalınca da yatırımları kısmaktadırlar. Azalan kâr hadlerinin, Marx'da aldığı durum tamamiyle tersinedir. Azalan kâr hadleri yatırımlara teşvikle ters orantılı olarak ilerlemektedir. Şöyle ki, kâr hadleri düşse bile — ki uzun sürede düşme eğilimi göstermektedir — müteşebbisler sermayeci durumlarını kaybetmemek için, rekabetin etkisiyle, yatırımlara gitmeğe mecbur olacaklardır.

B — EFEKTİF TALEP :

Marx'ın sisteminde $\frac{dM}{dt} > \frac{dN}{dt}$ ile ifade ettiğimiz istihsal güçlerinin gelişmesini önleyen kuvvetin bir yandan azalan kâr hadleri eğilimi ile ortaya çıkacak onyıllık buhranlar olduğunu inceledik. Fakat işaret edildiği gibi azalan kâr hadleri kanunu Marx'a göre iktisadî dalgalanmaların çeşitli sebeplerinden ancak bir tanesidir. Tam bir iktisadî dalgalanma analizi ayrıca bir *efektif talep* meselesinin araştırılmasını gerektirmektedir,

181 «Marx and Keynes», adı geçen *Papers*'in içinde.

J. Robinson[182]'un belirttiği gibi, ilkel şekli ile, efektif talep analizi Marx'da vardır. Bu tip bir analiz Marx'ı modern görüşe yaklaştırmaktadır[183].

Ortodoks klâsik iktisatçılar, Ricardo'yu formülleştiren Say'ın ünlü «Mahreçler Kanunu»'na dayanarak *arzın kendi talebini yaratacağını* iddia etmekteydiler. Yani, P — M — P′ dolaşım şekli hiç bir aksaklığa uğramadan işleyebilecektir. Bunun sonucu olarak buhranlar meydana gelemiyecektir.

Efektif talebi hesaba katmayan klâsiklerin aksine Keynes kullanım-efektif talep analizini yaparak Say kanununa karşıt bir durum almış, buhranların doğuşunda talebin yetersizliğinin oynadığı rolü belirtmiştir. Marx'da efektif talep analizi de aynı anlamda olup, yalnız başlangıç noktasından Keynes'inkinden ayrılmaktadır.

Marx'ın analizine göre, Say vari bir P — M — P′ dolaşımı ancak basit istihsal süreci için bahis konusu olabilir. Oysaki, kapitalist istihsal sürecinde Say'ınkine benzemeyen bir P — M — P′ dolaşım tarzı hem potansiyel, hem de efektif olarak her vakit için mümkündür.

Keynes'in makro-analizinin gösterdiği gibi, efektif talebi başlıca iki kategoride incelemek gerekir. Bunlardan ilki yatırımlara teşvik, ikincisi ise istihlâk eğsinimidir. Yatırıma teşvik ile, Marx'da bilinen, *aşırı-istihsal* ve *orantısızlıklar* yolu ile buhranların açıklanışına girmiş olacağız. İstihlâk eğsiniminin incelenmesi ise bizi *eksik-istihlâk* analizine götürecektir.

1 — Yatırımlara Teşvik :

Her ne kadar Marx'da modern anlamda bir yatırımlara teşvik analizi yoksada, bu analize giriş olarak bazı temeller attığı söylenebilir.

Yatırımlara teşvik analizi, her şeyden önce, bir faiz haddi ve bir de sermayenin marjinal etkinliği meselesinin incelenmesini gerektirmektedir. Bilindiği gibi Marx'ın sisteminde faiz haddine değgin herhangi bir analiz yoktur. Faiz artık-kıymet içinde erimiş bir büyüklüktür. Öte yandan, sermayenin marjinal etkinliği kavramı ise yukarda işaret ettiğimiz gibi Marx'da azalan kâr hadleri şeklin-

182 *An Essay...*, s. 43.
183 L. Klein, *op. cit.*, s. 126 - 127.

de yorumlanabilir ise de; Marx'da azalan kâr hadlerinin nasıl olupta meselâ, yatırımlara set çekip, bunun buhranlara sebep olabileceği açıklanmamıştır[184]. Her ne kadar, Sweezy vari bir yorumla *boom* anında artan ücret — azalan kârlar sebep, sonuç ilintisi kurulabilirse de Bober'in işaret ettiği gibi, «artan ücretlerin kârları yutması ve bunun da buhranlara yol açması»[185] Marx'da yoktur.

Şu halde, Marx'ın yatırımlara teşvik analizine girmek için elimizde, Marx'ın ilke olarak verdiği ve bizim yukarda kullandığımız iki anahtar vardır. Bu anahtarlar sırası ile sermayecilerin kârları azamîleştirmek çabaları ve kapitalist firmalar arası rekabetdir.

a) Aşırı-İstihsal

Ortalama kâr haddinin devamlı olarak düşüşü azamî kâr peşinden koşan sermayecileri telâşa düşürecek, yüksek hacimde kâr sağlamak amacı ile aralarında rekabete girişip[186] aşırı yatırımlara gideceklerdir. Bu yoldan bir hareket bize kapitalizmin «istihsal süreci buhranları»[187] nı verecektir.

İlk bakışta, «tek tek malların değil, fakat sermayenin aşırı istihsali... sermayenin aşırı-birikimini göstermektedir»[188] demekle Marx, sermaye birikiminden doğan aşırı - istihsalden bahsetmek istemiştir. Marx'daki bu aşırı-istihsal kavramını «mutlak» anlamı ile ele almak lâzımdır. Kavram nisbî anlamda değildir.

Kapitalist istihsal sürecinde mutlak aşırı-istihsal ne vakit bahis konusudur? Sermayenin mutlak aşırı-istihsali kapitalist istihsâle ayrılan sermaye yatırımları sıfıra eşit olduğu vakit meydana gelmektedir[189]. Bu ancak şu şekilde vücut bulacaktır: «Artan sermaye, artışından önceki artık-kıymete eşit yada daha az artık-kıymet üretiyorsa bu durumda sermayenin mutlak aşırı-istihsali bahis konusudur.»[190].

$$g = n\,(1 + p')$$

184 Bober, *op. cit.*, s. 246 - 247.
185 *Ibid.*, s. 249.
186 Marx, X - 200.
187 Marx, X - 188.
188 Marx, X - 190.
189 Marx, X - 191.
190 Marx, X - 191.

Denklem ile yukarıdaki ifadenin karşılaştırılması Marx'gil azalan kâr haddi analizi ile buhran-yaratan aşırı-istihsal arasındaki bağı aydınlatmaktadır. Marx'a göre marjinal kâr haddinin azaldığı yada sıfıra eşit olduğu yerde, toplam artık-kıymet'in çoğalmasından ötürü, istihsal süreci aşırı sermayeleşme ile yürütülmektedir. Tabiatiyle bu aşırı sermayeleşmenin doğurduğu iktisadî büyüme mutlak olarak artmak eğilimindedir. Buna karşılık büyüme haddi (g) gittikçe düşmektedir.

Başka bir yoruma göre, Marx'da kârların azalma sebebini, emekgücü artışının gelişen sabit sermaye yatırımlarından daha düşük olmasında aramak lâzımdır[191]. Bu durumda tabiatiyle ücretler yükselip gelişen kârları önleyecektir. «Kâr haddinin azalışı sermaye akımından daha hızlı olacaktır.»[192]. Büyük-çap sermayenin getirdiği kâr bir önceki daha küçük sermayenin getirdiği kârdan düşük olacaktır. Bu ise, marjinal varidat sıfıra yönelecek demektir[193].

Eğer kapitalist istihsal sürecinde bütün firmalar aynı anda, aynı biçimde, aynı orantıda sabit ve değişir sermaye kullanıp, aynı tempoda istihsalde bulunsalardı, kapitalizmdeki sermaye aşırı-istihsali bahis konusu olmazdı. Fakat gerçekte, bu *aşırı-sermayeleşme aşırı-istihsalin sadece bir kısmı olmaktadır.* Kıymet fiat eşitsizliğinden ötürü kâr gayesi güden firmalar istenilen doğru miktarlarda istihsalde bulunamamaktadırlar. Çünkü, *à priori* ne kadar satacaklarını bilememektedirler. Bundan ötürü de, çıkarlar hacmi ya çok fazla, ya da çok eksik olmaktadır. Böyle bir durum, başlangıçta savunulan, sermayenin aşırı-istihsaline benzeyen, fakat bu sefer istihsal alanları arasında gözükecek aşırı-çıkarlara sebep olacaktır. Sermayelerin aşırı-istihsali, öyle gözükmektedir ki, malların da aşırı-istihsalini gerektirmektedir. M. Dobb'a göre buhranlara sahne olan kapitalist istihsal sürecinin en önemli karakteristiğinden biri «istihsalde anarşi» dir[194]. İstihsalde anarşi ise «istihsal kararlarının bir çok bağımsız müteşebbis tarafından atomik olarak alınışıdır.»

E. Mossé'ye göre, kapitalist istihsal sürecinde, anarşi hiç bir zaman ayarlıyan bir mekanizmanın yokluğu demek değildir. İstihsalde bu mekanizma çoklukla *ex post* iş görürse de ahengi sağlıya-

191 Marx, X - 216 (?) zikreden Bartoli, *op. cit.*
192 Marx, X - 198.
193 M. Bober, *op. cit.*, s. 250.
194 M. Dobb, *op. cit.*, s. 79.

maz. Çünkü, bir çok sermayecilerce *ex ante* alınan yatırım kararları birbirinden habersizce yayılmakta ve kapitalizmde ancak dengesiz bir büyüme sağlanabilmektedir[195].

b) Orantısızlıklar

Gelişen istihsal güçlerinin bir sonucu olarak pürüzlere takılmadan işleyebilecek bir «genişleyen istihsal» taslağında Marx'ın

$$C_2 + I_2 = V_1 + V^s_1 + k_1$$

eşitliğini kurduğunu görmüştük. Yani, sermaye birikiminin aynı-karar büyüyebilmesi için, istihsal vasıtaları üreten kesim ile istihlâk vasıtaları üreten kesim arasında bir orantının bulunması gerekmekte idi. Bu, Marx'ça dengeli büyümenin ilk şartı olarak kabul edilmişti.

Eğer bahis konusu iktisadî sistemde,

$$C_2 + I_2 \neq V_1 + V^s_1 + k_1$$

durumu, yukarda açıklanan, «istihsal kararlarının bir çok sermayeci tarafından alınışı» ile beraber ortaya çıkıyorsa, artık ne iki kesim arasındaki denge, ne de kapitalist ekonominin ahenkli büyümesi söz konusu edilebilir. Eğer,

$$C_2 + I_2 < V_1 + V^s_1 + k_1$$

ise ekonomide istihsal vasıtalarının. Eğer,

$$C_2 + I_2 > V_1 + V^s_1 + k_1$$

ise ekonomide istihlâk mallarının aşırı-istihsali vardır. Böyle dengesiz durum ya sermayecilerin aldıkları kararlardaki isabetsizlikten (belki de yatırımlardaki umut ve bekleyişlerin menfî oluşundan) yada iki kesim arasındaki sermaye ve emek akıcılığının olmamasından ileri gelmektedir. İki kesim arasındaki orantı gerçekleşmezse verilmiş dengeden uzaklaşmalar yığınsı bir devinme ile ilerliyecektir.

Yukarda, genişleyen istihsal sürecini incelerken, istihsal vasıtaları üreten kesimin sermayecilerinin tasarruflarını istihsal vası-

195 E. Mossé, *op. cit.*, s. 117.

taları üreten kesimin artan istihlâk malları ihtiyacına bağladıklarını ve istihlâk eğsinimlerinin tamamiyle serbest olamıyacağını görmüştük. Bu türlü bir usavurma ile kapitalist sistemin dengeli ve aynı-karar büyümesi gerçekleşmekte idi. Anlaşılacağı gibi, Kesim II'deki sermayecilerin istihlâk malları istihsalindeki kararlarında anî değişmeler, her iki kesim arasındaki dengeyi kolayca bozabilecektir. Bu bakımdan, iki kesim arasında yatırım ve istihlâk malları istihsalinde orantısızlıkların ortaya çıkması pek doğaldır.

Kesimlerarası orantısızlıkları, Marx'ı yorumlayan M. Dobb ile beraber, görmeğe çalışalım :

> Sermaye birikiminin hızlı olduğu dönemlerde kesimlerarası bozuşma iki şekilde meydana gelebilir. Her iki kesimin gelişme anındaki orantısızlıklardan bahseden Marx'ın da mutlaka aklında olan budur. Birikimin artışı, eğer bu artış kesiksiz ise, bir geçiş devresini gerektirmektedir. Bu arada istihlâk malları talebi azalmakta, emek ve diğer kaynaklar istihsal malları üretimine aktarılmaktadır. *A fortiori* bu, bilhassa birikimin artan organik bileşim ile yapıldığı vakit, ortaya çıkar. Bu durumda, istihlâk malları sanayisinde kârlar düşer ve işsizlik gözükür. İlk bakışta, bunun niçin genel bir buhranı doğuracağı sorulabilir. Çünkü, bir kesimde kâr ve kullanımın azalması, diğer kesimin artan kâr ve kullanım seviyesi ile ödünleneceği düşünülebilir... Fakat istihlâk kesiminde faaliyetlerin düşmesi ile bazı meseleler ortaya çıkabilir : İstihsal malları istihsali, bitmiş istihlâk malları istihsaline bağlıdır yani, ilki ikincinin bir türevidir... Eğer istihlâk alanında kârlar azalırsa, bu genel bir buhranı doğurabilecek istihsal vasıtaları talebinin de azaltılmasını gerektirecektir... İstihlâk değişmeleri talep akımları halinde hem aradaki, hem de kurucu sanayi şubelerine kadar yayılabilecektir. Bu şekil bir orantısızlık genel bir buhrana başlangıç teşkil edebilirse de, bunun mutlaka böyle olacağını iddia etmek doğru değildir. Dengenin bozulması aynı zamanda diğer kesimin yani, istihsal vasıtaları üreten kesimin, faaliyet ve kârlarının durması ile meydana gelebilir[196].

Marx, yukarda bahis konusu olan aşırı-istihsal ile, «sermayenin aşırı-birikimi hastalığının şiddetli bir neticesi»[197] olan orantısızlıklar[198] arasındaki bağlantıyı şöyle kurmaktadır :

> Deniliyor ki; aşırı bir istihsal yoktur, sadece istihsalin çeşitli dalları arasında orantısızlıklar vardır. Bu ise, kapitalist istihsalde,

[196] *op. cit.*, s. 103 - 105. Sözü geçen genel buhranı kapitalizmin çöküş meselesi ile karıştırmamak lâzımdır.

[197] M. Bober, *op. cit.*, s. 253.

> istihsalin çeşitli kesimleri arasındaki orantı bir nevi orantısızlığın sonucudur, demek gibidir. İstihsal süreci üreten ajanlarına mantıklarının emrettiği gibi ve hepsinin birleşmesi ile başarılabilecek bir kanun tanımamaktadır. Bu süreç kendini kör bir kanun gibi kabul ettirmektedir[199].

Bu zorlu kanun, kapitalist istihsal süreci içinde kendisini «birbirlerini karşılıklı olarak yıkan, kötürümleştiren yada pekinleştiren ahenksizliklerin kördövüşü»[200] olârak belirtmektedir.

Öyle gözükmektedir ki, sosyal sermayenin farklı istihsal alanlarında gerek aşırı-istihsal ile, gerek orantısızlıklarla dağılmış olması, yani ünlü deyimi ile *kapitalist istihsal sürecindeki anarşi,* kapitalizmi bilinçli bir arz-talep ayarlayıcısından yoksun kılmaktadır.

Bununla birlikte, Marx «istihsal süreci buhranları» ndan bahsetmişse de, orantısızlıkların buhranların apaçık bir sebebi olduğunu söylememiştir. Fakat, Dr. Sweezy'nin savunduğu gibi «orantısızlıklar buhranların daima asıl bir sebebi olabilir»[201]. J. Robinson da aynı fikirdedir : «Marx iktisadî dalgalanmaların sebebini yatırımların değişmesinde bulmaktadır»[202]. Yatırım ve tasarrufların her iki kesim arasındaki dağılışı şu şekilde açıklanabilir :

> Gurup I ve II nin artıkları tasarruf edilmektedir, yani; bu artıkların hepsi Gurup II nin ürünlerine yönelmiyecektir. Bu halde $[V_1 (+ Vs_1) + k_1]$, $[C_2 (+I_2)]$ den fazla olur ve bu ancak (S_2) den yapılacak yeni sermaye ile karşılanabilir. Tasarruf, satın almadan yapılan satışları gösterir ve ancak eşdeğeri olan yatırımlarla (yani satış olmadan yapılan satınalmalarla) ödünlenir. Tabiatiyle, ekliyor J. Robinson, bu biçimde bir muvazene daima mümkündür[203].

Fakat, Marx'ın da açıkça belirttiği gibi «böyle bir dengenin belirmesi kapitalist sistem içinde tamamen tedadüflere bağlıdır»[204]. Öyle ise,

198 Orantısızlıklar hem kesimlerarası hem de kesimler içinde istihsal dalları arasında meydana gelebilecek dengesizliklerdir.

199 Marx, X - 200.

200 Marx, I - 136.

201 *op. cit.*, s. 157.

202 *op. cit.*, s. 46.

203 *op. cit.*, s. 48. Bu türlü bir muvazenenin genişleyen istihsal taslakları içinde mümkün olduğunu yukarda, Marx'ı yorumlayarak, göstermeğe çalışmıştık.

204 Marx, VIII - 158.

buhranların sebeplerinden birini kesimler arası dengesizliklerde ve istihsal alanları arasındaki orantısızlıklarda aramak gerekmektedir[205].

2 — *İstihlâk Eğsinimi :*

Marx'da modern anlamiyle bir istihlâk eğsinimi analizi göremiyoruz. Yalnız, Keynes vari bir yorumla şunu söyleyebiliriz ki, Marx'ın sisteminde işçiler gelirlerinin bütününü istihlâk ederler (işçilerin marjinal tasarruf eğsinimleri sıfıra eşittir). Toplum içinde tasarrufta bulunan tek sınıf sermayecilerdir (sermayecilerin marjinal istihlâk eğsinimi birimden küçüktür)[206].

Marx'ın sisteminde bu denli bir uslama bazı önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bunları sırası ile göreceğiz :

a) Say Kanununun Reddi (yada Buhranların Potansiyel Sebebi)

Das Kapital'in I inci cildinde açıklandığı gibi, Meta - Para - Meta şeklindeki «meta genel formülü» ündeki basit dolaşımda mallar ancak satın almak için satılmaktadır. Oysaki, kapitalist sistemde, bu formül Para - Meta - Para, yani «sermaye genel formülü» şekline dönüşmektedir. İlkinde amaç kullanma değeri, ikincisinde ise sermayecilerin azamî kâr kaygılarından doğan mübadele değeri yaratmaktır.

> Satın almak için satmak, yani basit dolaşım... kullanma değeri elde etmek için, yani belli bir ihtiyacı karşılamak için yapılır. Oysaki, sermaye şeklinde olan dolaşımın hedefi bizzat paranın kendisidir. Para bu devinmeyi yaparken kıymetini devamlı olarak yeniden değerlemektedir.[207]

Kapitalist ekonomide istihsal ve istihlâk işlemlerinin zaman ve yer bakımından birbirlerinden ayrılmış olmasından yani, herkesin

[205] W. W. Leontief orantısızlıkların, buhranların her hangi bir sebebi olduğunu kabul etmektedir. «Proceeding of the 50th Annual Meeting of the American Economic Association, *American Economic Review* (Supplement), March 1938.

[206] Yukarda s. 30'a bakınız.

[207] Marx, I - 205.

istihsal ettiği ürünü istihlâk amacı olmadan yapması»[208] halinden dolayı ekonomide zamanı gelince, buhranların, ortaya çıkabilme imkânı potansiyel olarak var gibi gözükmektedir. Çünkü, «buhranların var oluş sebebi... alım ve satımın birbirinden ayrı oluşudur.»[209].

Marx'da meta iktisadının genel formülü M-P-M, ile anlatılmak istenilen şey, kullanma değerleri değişik olan iki malın para vasıtası ile mübadele edilmesinin mümkün olabileceğidir. Böyle bir formül, Schumpeter'in çevrisel akım varsayımında bile, bir yandan M-P yani satışın, öte yandan P-M' yani alışın, ayrı yer ve anlarda yapılmasından dolayı dengesizlik halini kapsıyabilir.[210].

Marx, «Buhranların hemen ilk akla gelen sebepleri soruluyorsa meta istihsali ile kapitalizm arasında hiç bir fark yoktur»,[211] diyerek P - M - P', yani sermaye genel formülünde alım ve satımdan doğan çelişkilerin kendisini göstereceği *a fortiori* belirtmek istemiştir. Kapitalist sistem mübadele değeri ve dolayısiyle, artık - kıymet (kâr) amacı güden sermayeci - müteşebbislerin davranışları ile iktisadî hayata başka bir veçhe verdiğinden, burada kullanma değeri yaratmak düşünülmemekte, satmak için satın almak kayğısı hâkim bir etken olmaktadır. Fakat,

> Sattıktan sonra ne aynı yerde, ne de aynı zamanda, ne de aynı insanlardan satın almağa mecburum. Her ne kadar, alım satışın tamamlayıcısı ise de birleşmeleri çelişikliklerin birleşmesidir. Eğer bu birbirini tamamlayan iki safhanın birbirinden ayrılışı... uzuyor ve alım ve satış arası mesafe açılıyorsa, aralarındaki bağlantı kendisini ancak - buhran - ile gösterir.[212]

Böylece, Marx'ın buhranların potansiyel sebebini inceleyen efektif talebin yetersizliği analizine doğru ilk adım atılmış olmaktadır.

Kapitalist ekonomide alım - satım dengesizliği onyıllık buhranların potansiyel sebebine olduğu kadar, Say'ın mahreçler kanununa da yöneltilen ilk tenkitdir. Her ne kadar, «diğeri satın almadan kimse satamazsa da, hiç kimse sattığı için hemen satın almağa mecbur

208 Marx, *Histoires des doctrines économiques*, (Paris: Alfred Costes, VIII cilt, 1950), c. V - s. 51.

209 *Ibid.*, V - 54.

210 E. Mossé, *op. cit.*, s. 111.

211 P. Sweezy, *op. cit.*, s. 141.

212 Marx, V - 152.

değildir.»[213] Öyle ise, arz kendi talebini doğurmıyacaktır.

Şu halde, P - M - P' sermaye genel formülündeki her hangi bir kesiklilik - nereden gelirse gelsin - onyıllık buhranlar için potansiyel imkânlar saklamaktadır. Eğer denildiği gibi, dolaşım sürecinden yayılan, istihsalde bir kesiklik bahis konusu ise ve bundan türev olarak sermayecilerin kârları menfi bir durum alıyorsa, sermaye ya istihsalden çekilecek, yada eldeki sanayi tam kapasitesi ile çalışmayacaktır. Bu ise verilen iktisadî hayatın aksamasıdır.

Fakat, böyle bir halin her şeyden önce «ciddî bir buhranın sonucu»[214] olduğu, bunun bir sebep olamıyacağı ileri sürülmektedir. Kapitalist buhranların potansiyel, soyut olarak imkân dahilinde bulunması ve bunun sermayenin genel formülünden çıkarılması, bunların her vakit gerçek iktisadî hayatta ortaya çıkabileceğini kanıtlıyamamaktadır. «Soyut bir şekilde buhran, buhranın sebebi değildir.»[215] Marx' göre, her ne kadar, alım ve satımların zaman ve yer içinde denk gelmemesi buhranlar için potansiyel imkânlar hazırlıyorsa da, «bunlar sadece imkânları göstermektedir. İmkânların gerçekleşebilmesi ise diğer bir sürü şartın varolmasını gerektirmektedir.»[216] Bu şartlar, Marx'ın buhranlar teorisinde açıkladığı gibi, azalan kâr hadleri, aşırı - istihsal ve orantısızlıklar ve efektif talebin noksanlığında kendisini belirtmektedir.

b) Eksik-İstihlâk

Marx'dan başka ortodoks Say kanununa karşı başkaldıran iktisatçılardan bir kısmı kütlelerin eksik - istihlâklerinin buhranlara sebep olacağı tezi üzerinde durmakta idiler. Sayıları bir hayli tutan bu iktisatçılar arasında Sismondi, Rodbertus, Lassale ve daha sonraları Hobson, Foster, Catching, Luxenburg, Hilferding, ve nihayet P. Sweezy'yi saymak kabildir.

Çoğunlukla, aşağıya aktardığımız parçadan dolayı Marx'ı eksik - istihlâkciler arasına katmanın anlamsızlığına işaret edilmiştir.

> Buhranların peşin ödemeli istihlâkın yetersizliğinden yada ödemeye elverişli müstehliklerin olmayışından doğduğunu söylemek tamamiyle bir totolojidir ...Metaların satılmayışlarının sebebi sade-

213 Marx, I - 152.
214 P. Sweezy, *op. cit.*, s. 141.
215 Marx, *Histoires* ..., V - 65.
216 Marx, I - 152, 153.

> ce... müstehlik yokluğundandır. İşçi sınıfı meydana getirdiği hasılanın pek az bir kısmını istihlâk ediyor, eğer ücretler yükseltilirse daha yüksek bir istihlâk seviyesine kavuşurlar, diyerek bu totoloji lehinde müsbet delil göstermek isteyenlere sadece şunu hatırlatmak gerekir ki, buhranlar daima ücretlerin genel olarak arttığı, yani işçi sınıfının bütün yıllık istihlâke ayrılan hasıladan nisbeten daha fazla bir pay aldığı devreleri takib etmiştir.[217]

Her ne kadar, «ham» eksik - istihlâk analizi bu zikredilen deyimle bir kenara atılıyorsa da, Marx'ın «analizinde açıkça istihlâk gücünün fena dağılımının buhranları yarattığı»[218] gösterilmektedir. Marx «alım ve satım arasındaki dengenin gerçekleneceğini düşünmenin çocukca bir saflık»[219] oluşunu hatırlattıktan sonra, bu dengesizlikle eksik - istihlâk arasındaki bağı şöyle kuruyor.

> Doğrudan doğruya sömürme ile bunun gerçekleşmesi aynı şey değildir. Zaman ve yerde birbirlerinden ayrıldıkları gibi, anlam olarak da ayrıdırlar. İlki toplumun istihsal güçlerinden başka sınır tanımaz, diğerlerinin sınırı ise istihsalin farklı dalları arasındaki orantısız dağılış ve istihlâk gücünün durumudur. Bu sonuncusu ise ne mutlak üretici güçler, ne de mutlak istihlâk gücüyle belirlenmeyip *antagoniste* bölüşümün sonucu asgarî bir had ile sınırlanmış, büyük bir çoğunluğun kısılmış istihlâkleri ile tâyin edilmektedir[220].

Yada, yine başka bir yerde iddia edildiği gibi,

> kapitalist istihsaldeki çelişki şudur; metanın alıcısı olarak işçiler piyasa için elzemdir. Fakat, işçileri aynı zamanda, emek satıcısı olarak ele alırsak, kapitalist toplumda emek gücünün fiatı asgariye inmek eğilimindedir... İmdi, metaların satılabilmesi, çoğunluğu daima fakir olan bir toplumun istihlâkleri ile sınırlanmaktadır[221].

Kapitalist gelir bölüşümünde işçiler aleyhine gelişen bu elverişsiz durum ile birlikte potansiyel çıkarlarla istihlâk mallarının efektif talebi arasında kendiliğinden bir çatışma meydana gelmektedir.[222] Çıkarlar - efektif talep dengesizliği, yukarda işaret edilen, iş-

217 Marx, VIII - 19.

218 J. Robinson, *op. cit.*, s. 48.

219 Marx, I - 151.

220 Marx, X - 178, 179.

221 Marx, VII - 103, 104, dip - not.

222 «İstihsal gücü ile istihlâk gücü arasındaki çelişkinin buhranları doğuracağı hususundaki Marx'ın sağduyusu Keynes'cede kabul edilmiştir». J. Robinson, *op. cit.*, s. 71.

çi gelirlerinin yetersizliğinden ileri gelmekte ise de, bu dengesizliğin talî bir sebebi de sermayecilerin gelirlerinin tümünü istihlâk etmeyip, büyük bir kısmını yatırımlara ayırmalarıdır. Kâr hırsı ile pusatlanmış sermayecilerin amacı şahsî istihlâkleri olmayıp, daima artan yatırımlara gitmek olduğundan kapitalist istihsal «piyasanın sınırları hesaba katılmadan yapılan istihsâl»[223] olmaktadır.

Demek ki, ücret ve kârlar arasında gelirin eşitsiz bölüşümü kapitalist ekonomide hasılanın efektif talepten üstün olmasına ve bunun da,[224] bir vargısı olarak eksik - istihlâkın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu eşitsiz bölüşüm gelişen istihsal güçleri karşısında yaratılan ürünün bir kısmının istihlâk edilmeyişine yol açacaktır.

Kapitalist büyüme sürecinde «istihsal güçleri geliştikçe bunlar istihlâk bağıntıları ile çatışma haline gelirler.»[225] Yukarda gördümüz gibi, ilerleyen kapitalist istihsalin doğurduğu aşırı - istihsal yada istihsal şubeleri arasındaki orantısızlıklar, ihtiyaçların karşılanması meselesine bağlı değildir. Kapitalizmde, Marx'a göre, istihsal istihlâkten çok daha başka amaçlarla yapılmaktadır. «Kapitalist istihsalin amacı istihlâk olmayıp, sermayeyi değerlendirmektir.»[226]

> Kapitalist sistemde, sermaye ihtiyaçları gidermek yolunda kullanılmayıp artık-kıymet elde etmek yolunda kullanıldığından, anlatıldığı gibi, kısılmış istihlâk hacmiyle bu hacmi daima aşmak eğiliminde olan istihsal arasında devamlı bir uyuşmazlık vardır[227].

Sermayecilerin kârlarını azamileştirmek çabası ve firmalar arası rekabet istihsali ihtiyaçları göz önünde tutmadan geliştirmek yolundadır. Böyle bir durumda ise, «istihsal... halkın beşer ve normal ihtiyaçlarına göre yetersizdir.»[228]

Das Kapital'in III üncü cildinin karman - çorman notları arasında Marx'ın nasıl bir eksik - istihlâk analizi düşündüğünü kestir-

223 Marx, *op. cit.*, V - 80.

224 Konut : İstihsal $\geqslant$ İstihlâk

Aşırı - İstihsal + Eksik İstihlâk = 1

Öyle ise, aşırı - istihsal eksik - istihlâk, eksik - istihlâk da aşırı - istihsal demektir.

225 Marx, X - 179.

226 Marx, X - 201.

227 Marx, X - 200.

228 Marx, X - 204.

mek biraz güçtür. Fakat Marx'ın kapitalist istihsal güçlerinin süreksiz gelişmesi karşısında, halkın istihlakinin sınırlanması ile meydana gelen eksik - istihlâke bazen «bütün buhranların en son sebebi»[229] olarak bakmasiyle buhranlar meselesinde eksik - istihlake oldukça önem verdiğini söylemek yerinde olacaktır.[230]

Fakat, Marx'ın sisteminde ne eksik - istihlake verilen kesin anlam, ne de eksik - istihlakin buhranlarla ilgisi (eksik - istihlakin nasıl olup buhranları doğurduğu) açıkça belirtilmemiştir.

Kanımızca,[231] Marx'daki eksik - istihlak ile onyıllık buhranlar arasındaki ilinti, şu şekilde kurulabilir. Başka başka sebeplerden doğan işçi ve sermayecilerin istihlâk harcamalarındaki yetersizlik, Kesim II'in istihlâk mallarına karşı olan talebi azaltacaktır. Bu azalış, tabiatiyle, *via* istihsal malları kesimine sirayet edecek ve Kesim I'de de istihsal mallarına karşı olan efektif talebi azaltacaktır.

[229] Marx, XII - 38.

[230] Marx ve Marx vari edebiyatta buhranların açıklanmasında eksik - istihlâke verilen önemi daha iyi belirtebilmek için biri modern, diğeri ise ortodoks edebiyattan iki misal vermek faydasız olmıyacaktır.

Modern P. Sweezy'ye göre: (*op. cit.*, s. 180 - 189) Eğer her hangi bir toplumda eksik - istihlâk eğiliminin varlığı gösterilebilirse bununla buhranlar ve hatta çöküş açıklanmış olacaktır. Bunu göstermek için P. Sweezy ücretlerin tümünün istihlâk edildiğini ve artık - kıymetin de üç kısma (I, Vs ve k) ayrıldığını farzediyor. Kapitalist sistemde kâr gayesi gütmek esas olduğundan, birikim artık - kıymetle beraber, yatırımlar da birikimin kısmı olduğundan onunla birlikte artmaktadır. İstihlâk, ücretler ve sermayecilerin istihlâk harcamaları ile birlikte çoğalmakta ise de, sermayecilerin istihlâkinin artışı artık - kıymetin azalan bir nisbeti olduğundan toplam istihlâkin artış haddi istihsal vasıtaları büyüme haddine göre azalmaktadır. Öyle ise, bu iki bağıntı arasında bir çelişmenin ortaya çıkması doğaldır. Aşırı - istihsal ve eksik - istihlâk aynı olayın iki ayrı yüzüdür. Böylece eksik - istihlâk teorisi, kapitalizmin içsel eğilimi olarak, istihsal vasıtaları istihsalinin, istihlâk malları istihsalinden daha fazla olacağını belirtmektedir. Yani, kapitalist istihsalde istihlâk malları potansiyel arzı ile potansiyel talebi arasında bir fark vardır. (Bu teoriyi eleştirenler için özellikle bakınız: H. Bartoli, «Les théories des marx'istes», *Fluctuations économiques* (Paris: Domat Montchrestien, 1954) içinde Cilt II. s. 282 - 287. E. Domar, «The Problem of Capital Accumulation», *American Economic Review*, Dec. 1948.

Ortodoks E. Mossé'ye göre ise *(op. cit.,)* Marx'ın yeniden - istihsal taslakları gün geçtikçe dolaysız istihlâkin azaldığını, buna karşılık üreten istihlâkin arttığını göstermektedir. Öyle ise, doğrudan doğruya istihlâk kapitalist istihsal sürecinin evriminde tali bir yer işgal etmektedir ve bundan dolayı da «istihlâk»in buhranların izahındaki yeri ikinci derecedir.

[231] J. Robinson ve M. Dobb'da aynı fikirdedir.

(Aksi hal düşünülürse istihlâk mallarına karşı olabilecek bir talep artışı *via*, Kesim II'nin sermaye - genişleten istihsal sürecinden dolayı, Kesim I'e de sirayet edecektir).

Böyle bir durum, hiç olmazsa, bir onyıllık buhranın başlangıç sebebi olabilecektir. J. M. Gillman [232] bu meseleyi azalan kâr haddi ile bağdaştırarak şöyle yorumlamaktadır : İstihsalin büyümesi ile istihlâk imkânlarının gelişmesi arasındaki çelişki bir gün kendisini duyuracaktır. Bu hal piyasada artık - kıymetin gerçekleşmesini önliyecektir. Tam rekabet halinde satışı sağlamak için firmalar aralarında fiat rekabetine girişip fiatı indirecekler, monopol halinde ise fiat tutup reklâm masraflarına yöneleceklerdir. Her iki durumda da kâr haddi düşecektir. Kâr haddinin düşmesi ise buhranı pekinleyip, büyüme haddini yavaşlatacaktır.

[232] *op. cit.*, s. 108 - 109.

Böylece, Marx'ın analizini yaptığı kapitalist ekonominin büyüme serüvenini bitirmiş oluyoruz.

Kapitalizmin büyüme sürecinde sonsuz gelişme istidadında olan istihsal güçlerinin karşısına dikilen istihsal bağıntılarının yarattığı dengesizlikler onyıllık buhranlar şeklinde ortaya çıkmaktadır. İktisadî dalgalanmalar türlü sebeplerden ileri gelebilir. Azalan kâr hadleri yada efektif talepteki bozukluklar beraberce yada ayrı ayrı onyıllık buhranları doğuran şartları hazırlamaktadır. İstihsal güçlerinin *in abstracto* incelenmesi kapitalist büyüme sürecinin anlaşılması için ilk adımdı. Kapitalist büyüme analizi ancak istihsal bağıntılarının işe karışması ile tamamlanmaktadır. Çünkü, bu halde kapitalizmde iktisadî dalgalanmaların sebepleri ve seyri açıklanabilecektir. İktisadî dalgalanmalar ise büyümenin anlaşılabilmesi için tek yoldur (*vice versa* değil).

Kapitalist bir sistemde «buhranlar varolan çelişkilerin aniden ve şiddetle halledilmesinden başka bir şey değildir.»[233] Bundan dolayı, kapitalist istihsal sürecinde bilinen bu çelişkilerden doğan dengesizlikler sürekli olmayıp geçicidir. Çünkü, bazı hallerde «denge yerine gelecektir.»[234] Fakat bu denge kapitalist büyümenin arzettiği ikili karakterden dolayı devamlı olamamaktadır. «Dalgalanmalar, her an, yeniden başlayacaktır.»[235] Bu ifade ile, iktisadî dalgalanmalarla büyüme arasında Marx'ın kurduğu köprüyü görüyoruz. Her ne kadar, iktisadî dalgalanmalar yeniden başlayacaksa da, kapita-

[233] Marx, X - 187.
[234] Marx, X - 195.
[235] Marx, X - 197.

list istihsal süreci «artan istihsal güçleri, daha geniş bir piyasa ve çoğalan bir istihsal ile»[236] yürüyüp gidecektir.[237] Bu ise *Büyümedir.*

Sonuç:

Öyle ise, incelememize girerken sorduğumuz ilk sorumuzu tekrarlıyalım. Marx'da toplumların iktisadî - içtimaî evrimi teorisi yanında, bir de modern anlamı ile, kapitalizme has iktisadî bir Büyüme Teorisi var mıdır?

Buna müsbet bir cevap vermek gerekmektedir. Yalnız, Marx'ın kapitalist büyüme teorisi ikili bir karakter arzetmektedir. Büyüme, bir yandan, istihsal güçlerinin devamlı hareketi ile gerçekleşirken, öte yandan bu büyüme kapitalist sisteme özgü istihsal bağıntıları tarafından önlenilmektedir.

Marx'ın kapitalizmin büyütücü kuvveti olarak saydığı istihsal güçlerinden kasti, hiç şüphesiz, *sermaye, emek* ve *yenilikler*'dir. Bu üç üreten güç, gerek kendi kendilerine, gerek karşılıklı olarak birbirlerini etkiliyerek devinip büyümeyi sağlamaktadır.

Fakat, kapitalist istihsal sürecinde bu büyüten kuvvetlerin istihsal bağıntıları ile önlenilişine engel olunamıyacaktır. Marx'ın istihsal bağıntılarından kasti *mülkiyet* kurumudur. Her hangi bir iktisadî analiz için istihsal bağıntıları sosyolojik bir veri olarak kabul edilebileceğinden, bu bağıntıların büyüme teorisindeki rolü ancak iktisadî vargıları ile belirtilecektir. Bu anlamda, kapitalist büyüme sürecinde istihsal bağıntıları kendisini onyıllık buhranlar ile hissettirmektedir. Marx'ın analizinde onyıllık buhranlar ise, sonuç olarak *azalan kâr hadleri* ve *efektif talepteki* bozuklukların bir hasılası olmaktadır.

Böylece, kapitalist büyüme sürecinde, soyut olarak sonsuz gelişme istidadında olan istihsal güçleri (sermaye, emek ve yenilikler) yine kapitalizmin istihsal bağıntılarının iktisadî bir vargısı olan onyıllık buhranlarla (azalan kâr hadleri ve efektif talepteki bozukluklar) önlenmektedir. Bu yoldan da kapitalizmin büyümesi yavaşlamaktadır.

236 Marx, X - 197.

237 Bu son söylediklerimiz İkinci Bölümde işaret ettiğimiz Şekilde - I ile çelişmemektedir. Her ne kadar, orada istihsal güçleri eğrisinin istihsal bağıntılarının zoru ile aşağıya kaydığını gösterdiysek de, bu istihsâl güçlerinin *yeniden* artan büyümesine engel olamamaktadır.

Marx'a göre her hangi bir onyıllık buhran asla kapitalizmin çöküş sebebi değildir. Çoğunlukla, iktisadî dalgalanmalarla bozulan denge tekrar yerine gelme eğilimi gösterecek ve kapitalizmin büyüme süreci bu dengeden itibaren yeni baştan yoluna devam edecektir. Bu bakımdan Marx'ın analizi modernlerinkine (Harrod - Hicks) yaklaşmaktadır.

Fakat Marx, yukarıdaki mekanizma ile açıklanan kapitalizmin büyüme haddinin, daima soyut olarak kavranan *genişliyen istihsal* haddinden düşük olacağını iddia etmektedir. Oysaki, meselâ Harrod, bu son had ile tamamen uyuşan *uygun büyüme haddi* [238] nin kapitalist büyüme süreci içinde bazen aşılacağını ve böylece kapitalist sistemin devamlı bir ilerleme halini sağlıyabilme kabiliyetinde olduğunu göstermeğe çalışmıştır.

Kanaatimizce, yalnız bu son noktada, Marx'ın analizi modern büyümecilerin analizinden ayrılmaktadır.

[238] Bu denli bir analiz için sondaki eke bakınız.

EK

MARX ve HARROD'da BÜYÜME

MARX ve HARROD'da BÜYÜME

1 — Marx'da kapitalist sistem içinde iktisadî büyümeyi sağlıyan asıl faktör sermaye ve bu kavramın dinamik şekli birikimdir.

2 — Marx'ın terminolojisine göre :

$$Y_t = C_t + V_t + S_t$$

Y geliri; C sabit sermayeyi; V değişir sermaye yada emek - gücünü; S de artık - kıymeti gösterir. (t) altı verilmiş bir dönemi belirtmektedir.

3 — İşçilerin marjinal istihlâk eğsinimleri birime eşittir varsayımı altında, elde edilen artık - kıymetin tümü sermayeciler tarafından kendi istihlâklerine ayrılırsa QUESNAY *(tableau économique)* — MARX (basit istihsal) — SCHUMPETER (çevrisel akım) yörüngesi üzerinde kalmaktayız. Gelir istihlâke eşit olduğundan büyüme gerçekleşemez.

4 — Dönem içinde yaratılan artık - kıymetin bir kısmı sermayecilerce yatırımlara (I) ayrılırsa bu durumda kapitalist iktisadî düzlem, *via* birikim, büyümeye doğru yönelir.

Büyüme eğilimli iktisadî düzlemde artık - kıymet (S), yatırımlar (I) ; bu yatırımların doğurduğu emek talebi (V^s) ve sermayecilerin istihlâklerinin (k) toplamına eşittir.

Öyle ise büyüme dönemi içinde,

$$Y_t = (C + I + V + V^s + k)_t$$

Dönem içinde olduğumuzdan yeni emek - gücünün yarattığı ek artık - kıymet yoktur, bundan ötürü de ($\Delta Y = o$) dır.

5 — *Das Kapital*'in I. cildindeki «sermaye hareketinin sınırı yoktur» deyimi ile, Marx'ın önemle üzerinde durduğu genişliyen is-

tihsal taslağının gerçek anlamını karşılaştırırsak, bir istihsal gücü olan sermaye birikiminin kapitalist sistemin büyümesini dengeli - devinme ile gerçekleştirme kabiliyetinde olduğu söylenebilir.

Diyelim ki, verilen ekonomi iki kesimden kurulmuştur. Kesim I sermaye malları üreten, Kesim II'de istihlâk malları üreten kesim olsun. Büyüme sırasındaki durum :

$$Y_1 = C_1 + I_1 + V_1 + V_1^s + k_1$$
$$Y_2 = C_2 + I_2 + V_2 + V_2^s + k_2$$

Büyümenin aynı - karar ve sürçmelere uğramadan denge ile ortaya çıkabilmesi için yatırımların tasarrufa eşit olması gerektiği gibi, sermaye malları toplam çıkarları arzının talebine, istihlâk malları toplam arzının bu malların toplam talebine eşit olması lâzımdır.

$$C_2 + I_2 = V_1 + V_1^s + k_1$$

Öyle ise, dengeli büyümede, genişliyen istihsal taslağının bir vargısı olarak, istihlâk malları üreten kesim ihtiyacı olan sermaye mallarını Kesim I'den alacak, ona da karşılığında aynı değerde istihlâk malı verecektir.

Bu yoldan iktisadî sistem dengeli - devinme ile *ad infinitum* büyüyebilecektir.

6 — Genişliyen istihsal taslağına göre, sermayenin birikim sürecinde, ekonominin istihsal ve istihlâk kesimine bölünüşü ile orantılı olmak üzere, gelir de yatırım ve istihlâk harcamalarına ayrılmıştır. İstihsalin istihlâki güdüşü ve uyuşmaların gecikmesiz oluşu varsayımı altında, istihsal hacmi yatırımların teminatı ile aynı - karar bir büyüme haddinde dengeli devinecektir.

7 — Marx'gil terminolojideki sermayenin organik bileşiminin ($q = C/V$) sabit oluşu ve sömürme haddinin ($s' = S/V$) birime eşitliği varsayımında, birikimden sonraki dönemin toplam geliri (Y_{t+1}) *eşittir* bir önceki dönemin toplam geliri, *artı* yine bu geçen dönem gelirinin bir yüzdesi olan yatırımlar (cY_t) *artı* yine geçen dönem gelirinin bir yüzdesi olan değişir sermayeye eklenen emek-gücü (vY_t), artı bu ek emeğin doğurduğu yeni artık-kıymet (sY_t).

$$Y_{t+1} = Y_t(1 + c + v) + sY_t$$

$$vY_t = sY_t$$

olduğundan.

$$Y_{t+1} = Y_t\ (1 + c + 2v)$$

Her iki dönem arasında artan gelir ise;

$$\Delta Y = Y_{t+1} - Y_t$$

$$\Delta Y > o$$

ise.

$$\Delta Y_t = Y_t\ (1 + c + 2v) - Y_t$$

Sonuç olarak :

$$\Delta Y = Y_t\ (c + 2v)$$

bulunur.

Öte yanda, yatırımlar gelirin dönemlerarası artışının bir kısmıdır.

$$I = \sigma\ \Delta\ Y$$

Buradaki (σ) bize *hızlandıran* katsayısını verecektir. Katsayımız gelir artışlarının sebep olduğu uyarılmış yatırımları ($I/\Delta Y$) göstermektedir.

$$I = \sigma\ [Y_t\ (c + 2v)]$$

Dönemlerarası tasarrufları (E) ile belirtirsek;

$$E = \alpha\ Y_t$$

(α) ortalama (yada marjinal) tasarruf eğsinimidir. Eğer *ex post* yatırım ve tasarruf özdeşliği göz önüne getirilirse,

$$\alpha\ Y_t = \sigma\ [Y_t\ (c + 2v)]$$

Bundan da,

$$\alpha = \sigma\ (c + 2v)$$

denklemi elde edilir.

8 — Yukardaki (c + 2v) paranteziçi kapitalist bir ekonomide hem sabit, hem değişir, hem de artık - kıymetin artış hadlerini verdiğinden, bu aynı zamanda ekonominin bütününün büyüme haddi (G) olmaktadır.

$$\alpha = \sigma G$$

Denklem bize Marx'gil bir uslama ile varılan kapitalist ekonominin büyüme denklemini verecektir. Bunun *Magnificient Dynamics*'in belirttiği ilk «temel denklem» den hiç bir farkı yoktur.

$$s = C\,G$$

dir.

G gelir artışını, yani artan gelirin verilen dönemin toplam gelirine oranını; C gelir artışlarının uyardığı yatırımları; s de ortalama tasarruf eğsinimini verir.

9 — Marx'ın genişleyen istihsal taslağına göre kapitalist ekonominin büyümesi dengeli ve aynı - karardır demiştik. Gelişen gelir, yatırımlar ve tasarruf arasında, devamlı ve orantı bozulmadan, dengeli bir hareket sürüp gitmektedir.

Böylece gördüğümüz, Marx'ın genişleyen istihsal için geçerli «temel denklemi» şöyle yazabiliriz.

$$\alpha = \sigma_i\, G_i$$

(i) altı genişliyen istihsalin büyüme haddini belirlemektedir.

Harrod'un uygun büyüme haddi (warrented rate of growth) G_w ise, kapitalist bir ekonomide müteşebbislerin içinde bulundukları durumdan hoşnut oldukları ve gelecekde de benzer ilerleme sürecinde bulunmak istedikleri bir büyüme haddini vermektedir. Buna göre, Harrod'un ikinci temel denklemi şöyledir :

$$s = C_r\, G_w$$

Denklemdeki C_r bu uygun büyüme haddinin aynı-karar olabilmesi için istenilen sermaye birikimini vermektedir.

10 — Görüldüğü gibi, aslında, Marx'ın G_i si ile Harrod'un G_w si arasında fark yoktur. Her iki analizde de gelirlere olan marjinal eklemelerden doğan artan talebi karşılıyabilmek için gereken yeni sermaye yatırımları üzerinde durulmaktadır. Dengeli büyümede yatırımların bir vargısı olarak gelir ve istihlâk çoğalıyorsa, bu talebi karşılıyacak yeni sermayeye de ihtiyaç gösterilecektir. Her iki analizde gelirin artış hızı yatırımların artış hızını belirliyecektir.

11 — Marx'ın büyüme analizinden elde ettiğimiz $\alpha = \sigma G$ denklemi bize genişliyen istihsal taslağının icap ettirdiği bir büyüme haddini vermeyip, *Das Kapital*'in III üncü cildinde «kapitalist istihsalin gerçek sınırı sermayedir» deyimi ile kendisini bulan, kapitalist bir ekonomide ancak yordamlarla erişilen *her hangi bir* büyüme haddini vermektedir. Çünkü kapitalist istihsal bağıntılarının «ilkel şartları altında böyle bir dengeye (G_i) tamamıyla ihtiyarî kaydı ile bakmak yerinde olacaktır.» (Marx).

Kapitalist istihsal sürecindeki dengeli devinme Marx'da bilinen *onyıllık buhranların* işe karışmasıyla bozulacak, büyüme sürçmelere uğrayacaktır.

$$C_2 + I_2 \neq V_1 + V^s{}_1 + k_1$$

Bu dengesizlik denklemine göre elde edilen $\alpha = \sigma G$ ilerliyen bir büyümeyi içine aldığı gibi, büyümenin önlenmesini de kapsıyacaktır.

12 — G_i genişliyen istihsal taslağının doğurduğu bir büyüme haddidir demiştik. Eğer kapitalist istihsal sürecinde, işaret edilen Marx'gil onyıllık buhranlardan dolayı, bu büyüme haddinin gerçekleşmesi tesadüflere bağlı ise, kapitalist sistemin *ex post* eriştiği G büyüme haddinin G_i den küçük olması icap etmektedir.

$$G_i > G$$

Bu durum ise,

$$\sigma_i < \sigma$$

halini meydana getirecektir. Yani, artan gelire nisbeten yeni sermaye birikimi fazladır. (Aşırı-sermayeleşme, aşırı-istihsal ile aynı anlamda kullanılabilir).

İstihsal $\geqq$ istihlâk

aşırı istihsal + eksik istihlâk = 1

konulan bağıntısından ötürü aşırı-istihsal, eksik-istihlâk olduğundan $\sigma_i < \sigma$ ifadesi aşırı-sermayeleşme = aşırı-istihsal = eksik-istihlâk demektir.

Böyle bir sonuca varmak Marx'ın sistemi bakımından doğaldır. Çünkü onca, kapitalist bir ekonominin büyümesi, zaten azalan kâr hadlerinin yarattığı aşırı-istihsal (eksik-istihlâk) ile önlenmektedir.

13 — Harrod'a gelince : Eğer reel gelir uygun büyüme haddinin gerektirdiği gelirden daha yavaş büyüyorsa (yani, $G < G_w$), sermaye birikimi istenilen birikimi aşıyor ($C > C_r$) demektir. Bu durumda istenilen tasarruf, istenilen yatırımlardan büyük olduğundan müteşebbisler istihsal edilen malların hepsini satamıyacak hale düşeceklerdir. Böylece ekonominin önüne deflâsyoncu bir yol açılmış olacaktır.

14 — Fakat Harrod, Marx'ın büyüme teorisinin aksine, örneğinde $G > G_w$ halini de üzerinde durarak incelemiştir. Buna göre, Harrod'ca kapitalist ekonominin büyüme sürecinde yalnız kısılma *(recession)* hali bahis konusu olmayıp, ilerleme *(advance)* hali de gözlemlenebilir.

15 — Görüldüğü gibi her iki nazariyeci de ipotetik $G_i = G_w$ büyüme haddinden, kapitalist istihsal sürecinden dolayı, sapmalar olmaktadır. İktisadî dalgalanmaları içine alan bir büyüme analizinde, Marx'ın bu sapmaların büyümeyi önleyici yolda olduğunu iddia etmesine karşılık, Harrod, bazı hallerde, sapmaların kısıcı karakterine işaret ettiği gibi, bu sapmaların müsbet yoldan da olabileceğini, yani kapitalizmin büyümesinde devamlı *boom* şartlarının gerçekleşmesinin de mümkün olabileceğini savunmuştur.

Bu son nokta her iki büyümeci arasındaki tek farktır sanıyoruz.

BİBLİYOĞRAFYA

— Makale ve Kitaplar —

Bartoli, (H.) — «La méthode marxiste», *Rapport introductif pour le Congrès des Economistes de Langue française,* Mai 1950.

» — *La doctrine économique et sociale de Karl Marx,* (Paris : Editions du Seuil, 1950).

» — «Les théories des marxistes», *Fluctuations économiques,* (Paris : Domat Montchrestien, 1954).

Bénard, (J.) — *Economic Dynamics,* (New York: Macmillan, 1952).

Benard, (J.) — *La conception marxiste du capital,* (Paris : Sedes, 1952).

Bettelheim, (Ch.) — «Marx et Keynes», *Revue d'économie politique,* 1948, No. 2.

Bigo, (P.) — *Marxisme et humanisme; Introduction à l'oeuvre économique de Karl Marx,* (Paris : Presses Universitaires, 1954).

Bober, (M. M.) — *Karl Marx's Interpretation of History,* (Cambridge: Harvard University Press, 1950).

von Bortkiewics, (L.) — «Value and Price in the Marxian system», *International Economics Papers,* No. 2.

Bronfenbrenner, (M.) — «Academic Methods for Marxian Problems», *Journal of Political Economy,* Dec. 1957.

Braybrooke, (D.) — «Diagnosis and Remedy in Marx's Doctirine of Alienation», *Social Research,* Autumn 1958.

Calvez, (J. Y.) — *La pensée de Karl Marx,* (Paris : Editions du Seuil, 1956).

Denis, (H.) — «Quelques analyses récentes de la croissance économique», *Cahiers internationoux,* Juil-Aut. 1958.

Dobb, (M.) — *Political Economy and Capitalism,* (London: Routledge and Kegan Paul, 1953).

» — *On Economic Theory and Socialism,* (London : Routledge and Kegan Paul, 1955).

Domar, (E.) «The Varga Controversy», *American Economic Review,* March 1950.

» *Essays in the Theory of Economic Growth,* (New York : Oxford University Press, 1957).

Engels, (F.) *Speech at the Graveside of Karl Marx,* (Moskow : Foreign Languages Publishing House, 1955).

» *Socialisme utopique et socialisme scientifique,* (Paris : Editions sociales, 1948).

Fellner, (W.) «Marxian Hypotheses and Observable Trends under Capitalism : A "Modernised" Interpretations», *Economic Journal,* March 1951.

Gillman, (J. M.) *The Falling Rate of Profit,* (London : Dennis Dobson, 1958).

Guinhéneuf, (R.) *Le problème de la théorie marxiste de la valeur,* (Paris : Armand Colin, 1952).

Haavelmo, (T.) *A study in The Theory of Economic Evolution,* (Amsterdam : North Holland Pub. Com., 1954).

Heimann, (E.) «What Marx means Today», *Social Research,* Feb. 1927.

Harrod, (R. F.) *Towards a Dynamic Economics,* (London : Macmillan, 1952).

Hicks, (J. R.) *A Contrubution to the Theory of Trade Cycle,* (Oxford, 1950).

Hung, (F.) «Mr. Keynes and Marx on the Theory of Capital Accumulation», *Review of Economic Studies,* 1940.

İchitani, (T.) «Capital Accumulation and Reproduction», *Osaka Economic Papers,* March 1954.

Kaldor, (N.) «The Relation of Economic Growth and Cyclical Fluctuation», *Economic Journal,* March 1954.

» «A Model of Economic Growth», *Economic Journal,* Dec. 1957.

Kalecki, (M.) *Theory of Economic Dynamics,* (London : George Allen and Unwin, 1954).

Keirstead, (B. S.) *The Theory of Economic Change,* (Toronto : Macmillan, 1948).

Klein, (L. R.) «Theories of Effective Demand and Employment», *Readings in Economic Analysis,* (Cambridge : Addison and Wesley, 1950). içinde, yayan : R. V. Clemence.

Klein, (L. R.) — *The Keynesian Revolution,* (London : Macmillan, 1952).

Lange, (O.) — «Marxian Economics and Modern Economics», *Review of Economic Studies,* Vol. II 1953.

» — «Quelques observations sur l'analyse "imput-output"», Cahiers de l'İ.S.E.A., Jan. 1957.

Lecaillon, (J.) — «Marx et Keynes devant la pensée contemporaine», *Revue économique,* Mai 1950.

Leontief, (W. W.) — «Proceedings of the 50th Annual Meeting of the American Economic Association», *American Economic Review* (supplement), March 1938.

Lowe, (A.) — «Stuructural Analysis of Real Capital Formation», *Capital Formation and Economic Growth,* (New York : 1955) içinde.

Luxenburg, (R.) — *The Accumulation of Capital,* (London : Routledge and Kegan Paul, 1951).

Marchal, (J.) — *Deux essais sur le marxisme,* (Paris : Editions Génin, 1955).

Marx, (K.) — *Le capital,* (Paris : Costes), XIV cilt.

» — *Histoires des doctrines économiques,* (Paris: Costes), VIII cilt.

» — *Contribution à la critique de l'économie politique,* (Paris : Costes, 1954).

» — *Travail salarié et capital,* (Paris : Editions sociales, 1952).

» — *Misère de la philosophie,* (Paris : Editions sociale, 1946).

» — *Oeuvres philosophique,* (Paris : Costes, 1946), IX cilt.

» — *Correspondence K. Marx et F. Engels,* (Paris : Costes, 1947).

Marx, (K.) - Engels, (F.) — *Le manifeste communiste,* (Paris : Editions de la liberté, 1954).

Meek, (R.) — *Studies in the Labour Theory,* (London : Lawrence and Wishart, 1956).

Meier,(G.)-Baldwin,(R.) — *Economic Development,* (New York : John Wiley, 1957).

Mossé, (E.) — *Marx et le problème de la croissance dans une économie capitaliste,* (Paris : Armond Colin, 1956).

Piettre, (A.) — *Marx et marxisme,* (Paris : Presses Universitaires, 1957).

Popper, (K. H.) — *The Open Society and its Ennemies,* (London : Routledge and Kegan Paul, 1945), II cilt.

Robinson, (J.) — «Marx on Unemployment», *Economic Journal,* 1941.

» — *Colected Economic Papers,* (Oxford : Basil Blackwell, 1951).

» — «The Model of an Expanding Economy», *Economic Journal,* March 1952.

» — *The Rate of İnterest and Other Essays,* (London : Macmillan, 1952).

» — *An Essay on Marxian Economics,* (London : Macmillan, 1952).

» — *On Re-reading Marx,* (Cambridge : 1953).

Samuelson, (P. A.) — «Dynamic, Statics and Stationary State», *Review of Economic Statistics,* Feb. 1943.

«Wages and İnterest : A Modern Dissection of Marxian Economic Models», *American Economic Review,* Dec. 1957.

Sartre, (L.) — *Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques,* (Paris : Rivière, 1937).

Schlesinger, (R.) — *Marx, His Time and Ours,* (London : Routledge and Kegan Paul, 1950).

Schumpeter, (J. A.) — *The Theory of Economic Development,* (Cambridge : Harvard University Press, 1955).

» — *Capitalism, Socialism and Democracy,* (London : New York : Harper, 1952).

» — *History of Economic Analysis,* (London : George Allen and Unwin, 1954).

Smith, (M.) — «Marx and the Trade Cycle», *Review of Economic Studies,* June. 1937.

» — «Marx as Pure Economist», *Economic History,* Feb. 1939.

Steindl, (J.) — *Maturity and Stagnation in American Capitalism,* (Oxford : Basil Blackwell, 1952).

Strachey, (J.) — *The Nature of Capitalist Crises,* (London : 1936).

» — *Contemporary Capitalism,* (London : Victor Gollancz, 1956).

Sweezy, (P. M.) — «Professor Schumpeter's Theory of İnnovations», *Review of Economic Statistics,* Feb. 1943.

» — *The Theory of Capitalist Development,* (London : Dennis Dobson, 1951).

Taylor, (O. H.) — «Schumpeter and Marx», *Quarterly Journal of Economics,* Nov. 1951.

Tsuru, (S.) — «Keynes versus Marx : The Methodology of Aggregates», *Post-Keynesian Economics,* (London : New Brunswick, 1955) içinde yayan : K. Kurihara.

Winternits, (J.) — «Value and Prices : A Solution of the so-called Transformation Problems», *Economic Journal,* June 1948.

DİZİN

Artık - kıymet haddi, 66, 67, 71.
Aşırı - nüfus, 49, 50, 52, 70.
Avusturya Okulu, 63.

Bartoli, (H.), 90 d.
Bekleme ve çekinme teorileri, 31.
Bénard, (J.), 31 d.
Bigo, (P.), 9 d.
Bilim, 14, 15.
Bober, (M.M.), 3 d, 68 d, 80, 81 d, 83 d.
Von Bortkiewics, 73 d.

Calvez, (J.Y.), 9 d, 37 d, 62 d.
Carey, 1.
Catching, 87.

Çevrisel akım, 33, 34, 35, 86.

Denge, 36, 45, 47, 48, 59, 61, 62, 82, 83, 88, 92, 93.
Dengeli Büyüme, 46, 59, 60, 70, 82, 83.
Dinamik, 2, 10, 26, 28, 33, 59, 64, 66.
Diyalektik, 3, 4, 9, 10, 19, 25, 59.
Dışsal Tasarruflar, 68 - 69.
Dobb, (M.), 5, 46, 60 d, 61 d, 70, 81, 83, 90 d.
Domar, (E.), 1, 43 d, 47, 48 d, 90 d.
Durgun Hal, 1.
Düşük Bileşimli Firmalar, 56, 64, 73.

Engels, (F.), 12 d, 14, 17 d, 33, 66 d.
Emek - kullanımlı, 71.
Emek - Tasarruflu, 50, 55, 59, 64, 71.
Evrim Teorisi, 6 d.
Faiz Teorisi, 78.
Fel'dman, (G.A.), 48 d.
Fiat Teorisi, 73.
Fiziyokratlar, 33.

Gelir Bölüşümü, 88.
Genel Buhran, 6, 62.
Gillman, (J.M.), 61 d, 68 d, 91.
Grossman, (IJ.), 63 d.
Guihéneuf, (R.), 73 d.

Hansen, (A.H.), Sod.
Horrod, (R.F.), 1, 2 d, 3 d, 4 d, 47, 93, 94.
Hawtrey, 46 d.
Hicks, (J.R.), 1, 2 d, 93.
Hilferding, 87.
Hobson, 87.

İktisadî Dalgalanmalar, 6, 51, 52, 61, 70, 78, 84, 92.
İstihlâk Fonksiyonu, 43, 44, 55.
» Fonu, 34.
» Yönlü, 34, 48.
İsıtihsalde Anarşi, 81, 84.
İstihsal Fonksiyonu, 54.
» Safhaları, 63.
» Süreci Buhranları, 80.
» Yönlü, 48.
İyimser Teori, 1.

Kaldor, (N.), 1 d, 3 d.
Karşıt - Eğilimler, 68, 70, 74.
Kautsky, (K.), 15.
Keirstead, (B.S.), 2, 53.
Keynes, (J.M.), 77, 78, 85.
Klâsik Okul, 38, 39.
Klein, (L.), 43 d, 44 d.
Kötümser Teoriler, 1.
Kullanım, 26, 49, 50, 51, 52.
Kullanma Değeri, 10, 85, 86.

Lenge, (D.), 5, 46.
Lassale, 87.
Leontief, (W.W.), 85 d.
Likitleri Tercih, 78.
List, 1.
Lowe, (A.), 48 d.
Luxenburg, (R.), 32, 37 d, 39 d, 45, 87.

Mahreçler kanunu, 79, 86.
Makro - Analiz, 73.
Malthus, 1.
Marchal, (J.), 68 d, 74 d.
Marjinal Firmalar, 56, 57.
» Kâr Haddi, 75, 76, 77, 81.
Marshall, (A.), 31, 69.
Meta Genel Formülü, 85.
Mikro - Analiz, 73.
Mill, (J.S.), 1.
Mossé, (E.), 39 d, 47, 81, 86 d, 90 d.
Mübadele Değeri, 85, 86.
Mülkiyet, 4, 16, 17, 60, 74, 93.

Nitel Değişme, 41.

Onyıllık Buhranlar, 1, 5, 6, 61, 62, 68, 78, 86, 87, 90, 92, 93.

Parametrik Uyuşmalar, 53, 63.
Perroux, (F.), 4 d.
Popper, (K.H.), 46 d, 51 d.

Rekabet, 29, 31, 45, 59, 64, 66, 78, 80.
Rekabet, Dengesi, 72.
Ricardo, 1, 50, 52, 62, 63, 77.
Robinson, (J.), 31 d, 32, 39 d, 40, 41 d, 44 d, 47, 63 d, 68 d, 78, 79, 84, 88 d, 90 d.
Rodbertus, 87.
Rostow, (W.W.), 54 d.

Quesnay, 33.

Samuelson, (P.), 2, 47 d, 68 d.
Schumpeter, (J.A.), 1, 2, 4 d, 33, 34, 35, 40 d, 53, 54, 61, 86.
Senior, 31.
Sermaye Derinleştiren, 46 d, 50.
» Genişleten, 46 d, 51.
» Göçü, 71.
» Kullanımlı, 50, 59, 64, 71.
» Yoğunlu, 63.
Sermayenin Genel Formülü, 27, 29, 38, 85, 86, 87.
» Marjinal Etkinliği, 77, 78.
Sismondi, 87.
Sistemler, 13.
Smith, (A.), 62, 77.
Sombart, (W.), 14.
Sömürülme Haddi, 30, 31.
Steindl, (J.), 53 d.
Strachey, (J.), 68 d.
Sweezy, (P.M.), 26 d, 31 d, 51 d, 54, 63 d, 70, 80, 84, 87, 90 d.

Tableau économique, 33.
Tam - kullanım, 53.
Tarihin İktisadî Yorumu, 12, 13.
Tasarruf Fonksiyonu, 3, 31, 44.
Taylor, (O.H.), 20 d.
Teknoloji, 13, 14, 64, 70.
Tsuru, (S.), 45 d.
Tugan - Baranowsky, 15.

Uygun Büyüme Haddi, 94.

Üstün Bileşimli Firmalar, 56, 64 d, 73.

Yatırımlar, 30, 34, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 77, 80, 81, 84, 89.
Yedek İşçi Ordusu, 49, 50, 51, 52, 53, 59.
Yenilikler Eğrisi, 57, 58.
Young, (A.A.), 69.